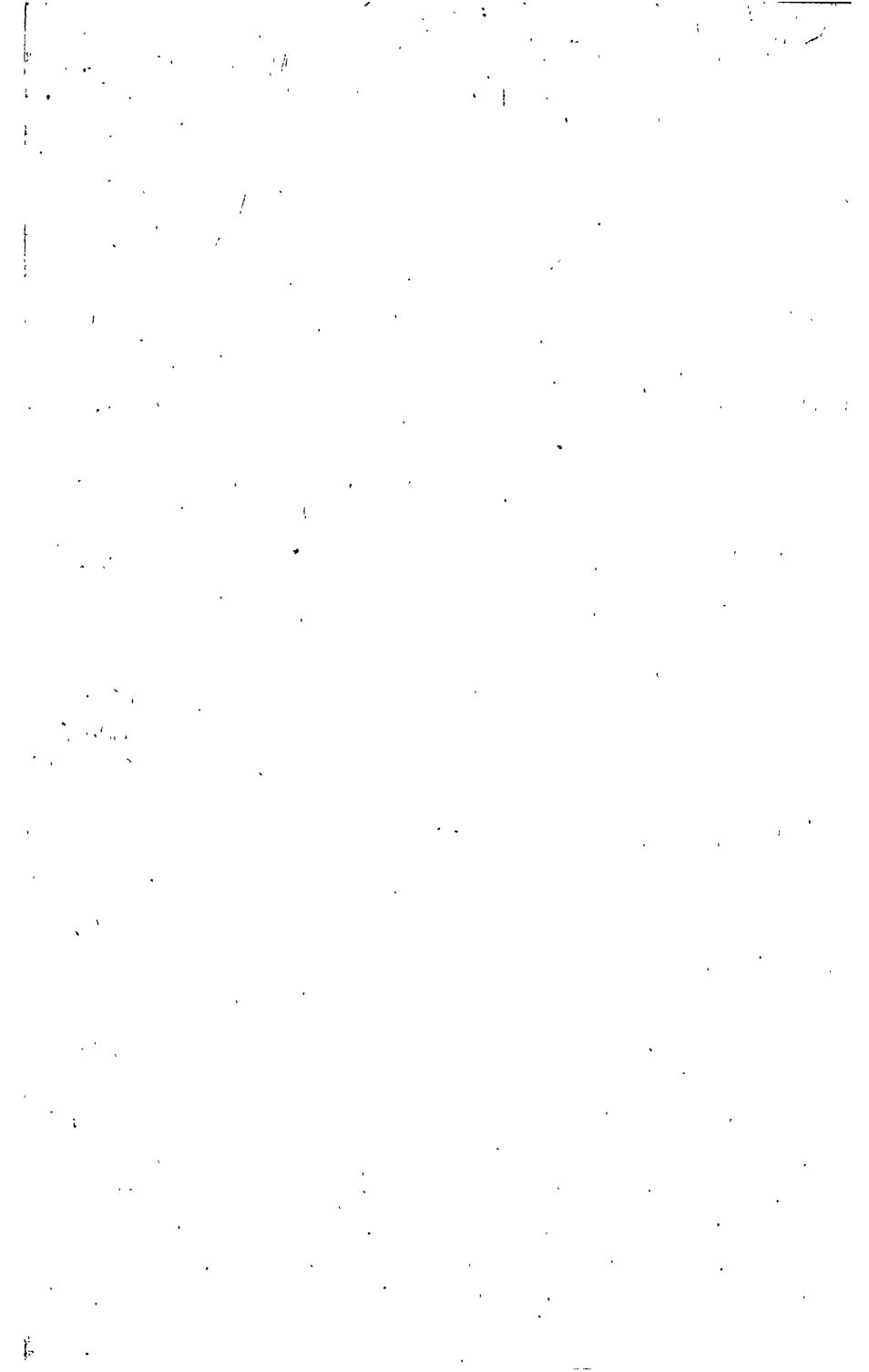


Б. АНТОНЕНКО-ДАВИДОВИЧ



ЗОЛОТИЙ  Кораблик

ДИТВИДОВ



Б. АНТОНЕНКО - ДАВИДОВИЧ

ЗОЛОТИЙ КОРАБЛИК



ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ДИТЯЧОЇ ЛІТЕРАТУРИ УРСР
КИЇВ 1960

ЛЮБІ ДРУЗИ!

Борис Дмитрович Антоненко-Давидович написав для вас нову збірку оповідань. В них багато хороших, благородних думок, цікавих постатей, яскравих картин, теплого, лагідного гумору. Назви цих оповідань дуже прості, — наприклад, яка простенька назва. «Чиря», але за нею стоїть серйозний і глибокий зміст, і кожне з оповідань примусить вас замислитись над дуже важливим питанням: «А як зробив би я?»

Напишіть нам, діти, про свої враження від книги. Наша адреса: м. Київ, вул. Кірова, 34, Дитвидав УРСР



Малюнки М. ПРОКОПЕНКА

ЗОЛОТИЙ КОРАБЛИК

Це було дуже давно. Ще за мого дитинства. Багато чого я вже забув з тих часів, але цю маленьку подію я пам'ятаю і досі. Бачу до дрібниць усю ту невеличку драму, ніби скоїлася вона лиш учора. Стоїть вона мені перед очима, як правдива, повчальна казка для малих і великих, і ні час, ні перейдені в житті шляхи не припоширили її, не затьмарили. Вона лишилась незайманою, як згадка про те краще, що будь-коли прокидалося в мені, як неписаний заповіт мого дитинства.

Лишилась не тільки в пам'яті, а й у серці.

Ви драли коли-небудь змалку пташині гнізда? Чи відоме вам оте лоскотне почуття азарту — хто з вас, малих шибеників, найбільше назбирає біленьких, голубуватих, сіреньких, з цяточками й без них, тепленьких ще ячок; хто видереться, ризикуючи зірватись з гілляки або порвати штани, до найвищого воронячого гнізда на вербі чи осиці? Чи зазнавали ви гордого почуття малого володаря, який стискає в руці пійману тріпотливу пташину, тішачись своєю необмеженою владою над бідолашним створінням, коли від вас залежить, чи пустити її на чотири вітри, чи занести до хати, чи дати котові на розправу?

В нас не було тоді ні гуртків юннатів, ні палаців піонерів, ні літніх піонерських таборів. Чи не найбільшою з небагатьох доступних нам розваг було драти гнізда. І ми драли їх наввипередки один перед одним, не замислюючись ні над шкодою, яку ми чинили птахам і людям, ні над тим, чи маємо право позбавляти волі й життя цих маленьких невинних істот. Це був своєрідний спорт з своїми майстрами, невдахами й «болільниками».

Я, мабуть, належав до тих третіх. Не скажу, щоб мені було наказано вдома не чіпати гнізд чи я сам був жалісливий до малих співучих і неспівучих пташок. Батько мій був робітник, і йому по роботі лишалось мало дозвілля, щоб приглядатись до мене й моїх розваг. Щоправда, часом, коли я збирався кудись із хати, він казав мені: «Краще б ото змайстрував що або книжку розумну яку прочитав, ніж собак ганяти та горобців драти!» Але казав він це на всякий випадок, більше для годиться, ніж з якоїсь видимої потреби. Самому ж йому бракувало часу навчати мене щось майструвати, не було в хаті й зайвої копійчини на «розумні» книжки. Мати ж, власне, пильнувала тільки, щоб я не рвав одягу, а якщо їй траплялося запримітити свіжу дірочку в моїх штанях, вона за звичкою сплескувала в долоні й бідкалася: «І де ж на тебе напасешся тої одежі, безсовісний!» Я знав, що й вона казала ці сльозливі слова більше для застереження, щоб хлоп'я, мовляв, не пустилось берега. Я ж бо вже навчився орудувати голкою і нишком залагоджував дрібні ушкодження — наслідки моїх необачних розваг.

Я довго не зважувався драти гнізда тільки тому, що був затаєний і самолюбний. Коли вже діяти, то — напевно і неабияк, а не пасти задніх або, ще гірше, зганьбитись. Ні, то не для мене сказано: «Краще синиця в руці, як журавель у небі!» Я подерся б і на саме небо, якби тільки хтось міг запевнити мене, що неодмінно

спіймаю там за хвіст жар-птицю, а не гепнусь з порожніми руками на сміх і глузи свого замураного товариства.

Я спрагло прислухався до успіху інших малих паливод з нашого робітничого висілка, мене завидки брали, і від того я довго не міг заснути ночами, коли щастило комусь піймати в полі перепелицю, знайти чужих голубів чи вистежити в саду солов'їне гніздо. Ви уявляєте, який то вибуховий матеріал накопичувався в мені, що сам обмежував себе пасивним спогляданням, тоді як мене гнала якась сила і на дерева, і на дахи, і на горища? Рано чи пізно мав статися вибух.

І ось час прийшов.

Ще навесні я помітив, що коло бовдура нашої висілкової двокласної школи клопотались галки. На початку літа, коли в школі кінчилось навчання і в порожніх класах стало тихо й навіть трохи журно, пташина метушня на даху не вшухла. Раз у раз надлітали сюди галки й зникали в середині комина. Там, без сумніву, було гніздо, і галки годували своїх пущьверінків. Галки й перше, минулих років, мостилися там, але вчителька, яка жила при школі, загодя загадувала шкільному сторожеві, дідові Кіндрату, чистити димарі. Цього літа вчителька одразу ж, скоро кінчилось навчання, поїхала кудись, а дід Кіндрат, якого у висілку дехто прозивав кощеєм безсмертним, а ми, діти, — просто Бурмилом, не квапився лізти на шкільний дах прочищати від усякого галчачого непотребу захарашений бовдур. Проте це зовсім не означало, що нам, дітлахам, було тепер вільно похазяйнувати коло тих гнізд замість Бурмила. Безрідний, самотній Бурмило був відлюдний і сварливий. Надто не полюбляв він дітвору і її пустощів, і коли школа закривалась на літні канікули, він не то що на дах, а й на шкільне подвір'я не пускав нас.—Чи довго ж якому ледащу шибку там розбити або дошку де на ганку одірвати, — бурмотів він, скося зир-

каючи, якщо хтось із школярів чи просто з висілкової дітвори проходив улітку побіля школи. Ми шанувались перед Бурмилом, бо він, не панькаючись з нами, як учителька, міг дати потиличника, а до того ж завжди намірявся зірвати з голови провинного шапку. Потиличники — то півбіді. Нам не первина була діставати їх і по-заслузі, й так собі, знічев'я, а от шапку втратити — то вже зовсім інша річ! За неї могли бути великі прикrostі вдома, а, головне, сорому після того не оберешся.

І от саме школу, що стояла у висілку на видноті, школу, до якої тепер із хлоп'ят ніхто не наважувався заходити, я обрав собі для свого першого й рішучого наступу. Це було не тільки сміливо, ба й зухвало, і, щоб не схибити, я наперед розвідав здаля все як слід. На даху було два комини. Той, куди залітали галки, був старіший — на ньому де-не-де покришилась і поодвалювалась цегла. Нижче під ним було дахове вікно без шибок, в яке легко можна було пролізти на горіще, щоб дістатись до лежня в комині, де звичайно мостились галки. До того ж, саме тут була приставлена драбина. Галченят, звісно, не видно було, не чути звідси й щоб вони пищали, та я знав, що вони там. Я навіть план уклав собі, як мені повестися з своїми майбутніми бранцями. Спочатку я триматиму їх під старим решетом, у дровітні, а тим часом зроблю з жердин і пруття для них клітку. Я їх годуватиму, і вони помалу стануть свійськими. Я навчу галченят сидіти в мене на плечі, літати за мною, а потім... Ну, та це ще буде видно, на що вони здібні. Попервах досить і того, що вони літатимуть скрізь за мною і сідатимуть, коли я покличу, на мою руку. Уявляю, як пороззявляють від подиву роти всі, хто мав мене досі за ніщо!

Тепер лишалось тільки призначити день моїх ловів. Та я був не дурний, щоб пертись на таке ризиковане діло в перший-ліпший день і, не дійшовши навіть до драбини, попасти в кошаві руки Бурмила. Треба було все пе-

редбачити, все врахувати, щоб діяти напевно. Я навіть обміркував, що в цей небезпечний похід не слід надівати шапки, щоб, у разі чого, повернутись назад з найменшими втратами. Краще було б виждати дощового дня, коли Бурмило кунятиме в своїй комірчині всередині школи, відкіля його не вижене ніяка сила мокнути надворі. Але кінець весни й початок літа були того року сухі. Вже й городина на грядках вибуяла, вже рясно зав'язалися по садах маленькі яблука та груші, а дощу нема й нема. Багато хто вже прорікав посуху й неврожай, і люди з тривогою дивились на білясте, злиняле небо, через яке звільна котилося день при дні розпечене, сліпуче сонце.

Тільки старі діди наперекір усьому, за якимись лише їм відомими ознаками, віщували незабаром дощ. І дощ справді прийшов. Та який!..

Довго збиралася ця громовиця, довго ниділи в спеці розморені рослини, тварини й люди. Собаки важко й часто дихали і, висолопивши язика, збайдужілі до всього, залазили вдень далеко під ганки та комори, і їх не було чути у висілку. Лиш півні того дня так розкукурікалися зрання, немовби очманіли від спеки і геть зовсім переплутали призначені їм для співу години.

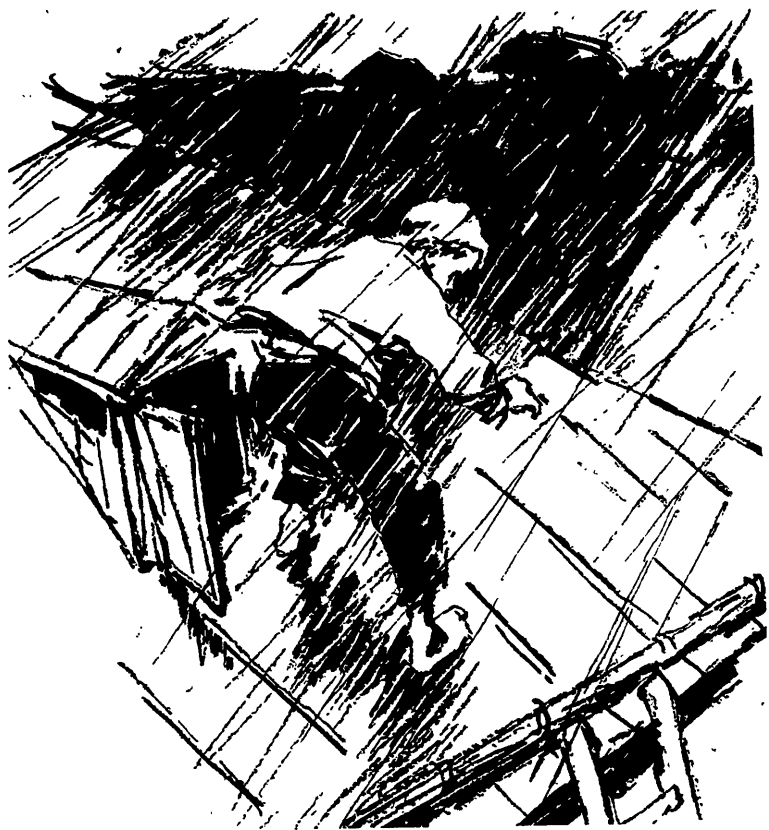
Опівдні над обрієм стали громадитись біло-сірі хмаринки, а за якийсь час насунула й величезна темна хмара, запнула півнеба й заступила сонце. Вона була гнівна і ще здалека ричала громами. На хвилину хмара була затрималась на одному місці, ніби роздумуючи, в якому напрямі їй рушити, потім надумала і подалась на виселок.

Я був не з боязких, гроза не лякала мене. Я навіть любив відчувати легкий холодок у грудях, коли, припавши до шибки, дивишся на сліпучі змії і стріли блискавок або на полум'яні стрічки та зловісну заграву пожежі. Коли, випереджаючи хмару, у виселок заскочили з розгону ошаленілі передгрозові вітри, збиваючи

на вулиці куряву та нахилиючи верхівки дерев, я зрозумів, що мій час настав. Слушнішої нагоди, як ця гроза, що вже підступала до висілку, і не діждатись. І поки мати ще не загнала мене до хати, я щодуж помчав до школи. Все живе поховалося перед бурею, вулиця була порожня. Лиш я один біг, не відчуваючи під ногами землі, майже нічого не бачачи за сльозами, що застинали од вітру очі. Біг назустріч вітрам, назустріч блискавкам і громам, назустріч своїй фортуні...

Це був виклик усім ворожим мені силам, починаючи від Бурмила й кінчаючи громом... Я, здається, навіть реготав і кричав щось.

Легко перескочивши по шаблях драбини вгору, я проліз уже через дахове вікно на горище, коли по блясі лунко задріботіло кілька важких крапель. Потім на мить усе стихло, немов хмарі забандюрилось обминути нас. Не гаючись, схильці, як злодій, я підійшов до бовдура, де він упирався в лежень, і видобув з кишені припасованого здоровенного цвяха. Та він був непотрібний, бо ледачий Бурмило ще з минулого року, коли востаннє чистив димарі, лишив, щоб не морочитись, цеглину незамазаною. Я вийняв її і засунув по лікоть руку. Мої пальці розсунули якісь галузки й торкнулись чогось шорсткого й воружкого, і я мимоволі одсмикнув руку назад. І в ту ж мить у бовдурі щось заметушилось, залопотіло й пурхнуло. То повилітали з гнізда старі галки, а за ними заверещали галчата. Знову по даху задріботіли краплини, далі більше, густіше... Притьмом я повитягав з гнізда одного за одним трьох галчат, здригаючись від огиди, коли наосліп доторкався до їхніх тепленьких голих тілець. Це були тремтячі, на смерть перелякані голопуцьки. Леле, здійснена мрія гірко розчарувала мене! Майже зовсім голісінькі, лиш на кінці крилець у них стирчало щось подібне до пір'ячка, з широкими дзьобами й жовтавими заїдами, вони були потворні. Але то була моя здобич, і я мусив їх забрати з



собою. Та, й розмірковувати не було коли. Дощ уже стукотів по даху, й удари грому чимраз дужчали. Я схопив у руки галчат і кинувся через віконце на дах.

І тільки-но висунулась надвір моя голова, як навколо зчинилась веремія: наді мною крутиться, вимахуючи крилами, і розпучливо крякає галка, голопуцьки верещать, дощ дужчає... Раптом блідо-рожева блискавка розпанахала небо і стрілою впала десь неподалеку висілка. І одразу ж страшний вибух грому, аж мені заля-

шало у вухах, потряс землю й повітря, а за ним хлюпнула, як з відра, злива. Я кинувся спускатись, але послизнувся на мокрій блясі і, якби не вперся ногою в драбину, мене б змило водою додолу, як змило враз моїх голопуцьків, яких, падаючи, я впустив. Та зараз було не до них. Такої грози мені ще не доводилось бачити. Здавалось, з неба прорвався на землю збунтований океан, і це вже чи не самий кінець світу заходить. Тут треба було самому рятуватись, а не думати про свою непоказну здобич.

По коліна у воді, мокрий, як хлющ, я ледве дочвалав крізь водяну запону до хати, не сміючи звести на перелякану матір очей.

— І де тебе лиха година носить під таку бурю!.. В кого воно і вдалося таке халамидне на мою голову!

Та в голосі матері я почув не стільки обурення, скільки страху за мене, одинака в сім'ї, і навіть затамованої радості, що я все ж таки зацілів, хоч могло б статись бозна-що.

— Скидай мені зараз усе! — крикнула вона ніби сердито і тут же заходилась витирати мене рушником, метнулась до скрині по суху одержу, а за хвилину я вже сидів на печі і боязко поглядав на матір, яка викручувала над відром мою мокрісіньку сорочку і скрушно зітхала.

Бурю, як принесло до нас відкілясь, так і погнало геть кудись за річку до міста. Через годину засяяло привітне, мов умите, сонце, защебетали птахи, кольорова дуга веселки вперлась одним кінцем у річку, а другим у далекий гай. Тільки краплі ще вряди-годи зривалися з дерев та у дворі блищали великі калюжі. Мати не заперечила, коли я тихо, як і належить по шкоді, зліз з печі й несміливо подався до дверей. Вона й сама вийшла подивитись, як оживає вся природа після такого дощу, і лиш сказала мені з ганку:

— Не брѣхайся ж тільки там!

І я сприйняв її наказ як пестоші. На віддяку їй я мовчки підкачав високо штанини і спроквола вийшов на вулицю. Сонце перевалило вже на захід і ніжно гріло мені потилицю, щедро сиплячи на землю останнє передвечірнє проміння. Треба було б мерщій піти до школи розшукати галчат; але навколо було стільки цікавого після дощу, що я мимоволі затримався. Вулиця обернулась на мілку річку. По ній і зараз пливли тріски, солома, тирса з сміттям. Подекуди навіть вирували маленькі чорторії, де все те крутилося, мішалось і знову кудись пливло. На майдані, де з одного боку стояла церква, а з другого, протилежного, — школа, було справжнісіньке море. Де-не-де на ньому підносились темно-зелені острови споришу, а на його берегах буяли, як десь у вирії, хаші кропиви й лопухів. Я спинився зачарований, бо то був не наш буденний, висілковий майдан, а — новий, незнаний світ. То була не розповіджена чи вичитана, а здійснена казка. І я майже не здивувався, коли між споришевими острівцями, там, де чогось брижилась вода, побачив золотого кораблика. Так, — золотого кораблика! Мені здається, я бачив не тільки його золоті облавки, а й щогли з вітрилами, і золотий якірець спереду. Оце так знахідка!.. Куди там ті галчата, солов'їні гнізда й перепелиці! Це вразить хоч кого. І я, нестямний від близького щастя, кинувся вперед. Але золотий кораблик мелькнув і зник. За спорищем його теж не було. Де ж він? Не міг же кораблик так раптом потонути, та й зблизька не було нікого, хто б міг перехопити його в мене.. Я схвильовано оглядався навкруги, коли це знову, але вже далі, ніж перше, мелькнув золотий кораблик. Тепер він був за старою колодою, де вода, обтікаючи спорохнявілий бік, збивала маленькі хвильки. Я метнувся туди, і знову золотий кораблик мелькнув і зник, не давши мені навіть добре роздивитись на нього.

Так водив він мене по затопленому майдану, чимраз далі й далі віддаляючись від мене, то щезаючи, то знову виринаючи, знадний і недосяжний...

Коли сонце сховалось позад мене за вербами, золотий кораблик пропав зовсім. Та я все ще марно шукав його, аж поки не зайшли сутінки. Я оговтався і одійшов від тої мани тільки тоді, коли на церковній дзвіниці задзвонили до вечірні, бо саме була субота. Тепер тільки я збагнув, що то був не кораблик, а блишки від сонця. Поодинокі людські постаті, сягнуто переступаючи, пробирались краєм майдану до церкви. Між ними я побачив і Бурмила, який, спираючись на сучкувату гирлигу, теж шкандибав на вечірню. І тут я згадав про галчат. Після золотого кораблика мені вже не хотілося брати їх додому, таких мізерних і гидких, але ж не годилось і лишати їх напризволяще. Треба було бодай позносити їх на старе місце в бовдурі. І я поспішив на шкільне подвір'я.

Та їх ніде вже не було. Дарма я шукав їх під стінами школи, нишпорив руками в мокрій траві, навіть здур заліз на дах пересвідчитись, чи не опинились вони якимось чудом знову в гнізді. Не було ні їх, ні старих галок. Усе понесла за водою буря. Все тепер затихло, і не знати, де саме урвалось те крихітне, коротеньке життя, де тепер побивається за своїми дітьми галкаматі...

Ясно, до болю ясно, аж мені защеміло серце, було тільки одне: це я загубив тих маленьких, безпорадних пташенят, це я завдав такого непоправного лиха їхній бідній матері...

В тяжкому роздумі я повернувся додому. Вже зовсім звечоріло. Батько сидів за столом, а мати подавала вечерю. Видимо, перед цим вони щось говорили про мене, і зараз обое лагідно глянули в мій бік.

— Набігався, гультяю? Сідай — борщу теплого поїси, — сказала, усміхаючись, мати.

Але я не міг їсти. Щось підкотилось мені до горла і стискало, а з очей ось-ось поллються рясні сльози. Мати стурбовано підійшла до мене і легенько погладила по голові, заглядаючи в мої очі.

— Диви! Чи не наполохалось від грози, дурне?

Почувши коло себе збентежений материн голос, я уявив собі нараз, як би то голосила моя мати, коли б мене не стало, як тих пташенят. Пригадав, як крикала в розпуці галка над дахом, і не витримав. Ревне ридаючи, я уткнув голову в шкарубкі, але такі теплі й пестливі руки моєї здивованої матері...

Я не шукав більше в житті золотих корабликів, та й вони — ні увіч, ні в химерних, пустих мріях — не припливали вже ніколи до мене. Але те крихітне, тріпотливе життя трьох галченят, яке я звів із світу, ганяючись за оmanoю, я пам'ятаю і досі.

І досі мені соромно за мій вчинок і боляче за ту галку і її галченят.

СЛОВО МАТЕРІ

Якби ви знали, паничі...

Тарас Шевченко

Це оповідання я почув від одного пенсіонера. Як і я, він зайшов ненадовго до нашого спільного знайомого, начальника цеху великого київського заводу, де вони вдвох попрацювали десь близько тридцяти років. Зацікавившись темою нашої розмови, він затримався. Ми говорили про стияг, про бешкетників, про тих молодиків, у яких через надмірне захоплення футболом голова часом відстає в своєму розвитку від ніг. Господиня, подаючи нам шклянки з чаєм, вставила і своє слово, скаржачись, що нашим дітям часто бракує належної пошани до батьків, що вони не слухаються і слово матері вже мають за ніщо. Тут господиня скося глянула на своїх принишклих синів, старшого Юрка і першокласника Михайлика, які готували за окремим столом уроки. Видимо, перед цим у неї була з ними крута розмова, бо хлопці, хоч і удавали, що ретельно читають підручники, проте в той же час уважно прислухались до розмови дорослих.

Новий гість довго сидів мовчки й лиш слухав інших, але, коли господиня сказала про слово матері, його очі дивно заграли, і він повернувся до вікна, за яким уже густішав присмерк раннього осіннього вечора і журно тріпотіло на деревах останнє листя. Який час він сидів

замислений, ніби вдивляючись у невидиму іншим далечінь, що простягалась десь за деревами й будівлями, потім тихо застукотів пучками по скатерці і підпер рукою насуплене, мов обважніле від думок чоло.

— Так-так... слово матері... — тихо промовив він сам до себе. Потім одхилився на спинку стільця і повагом почав оповідати.

Мій батько був простий сільський коваль. Він був малописьменний, його шкарубка від молота й усякого заліза рука могла написати, та й то з великим напруженням, тільки своє ім'я і прізвище, але друковане він читав непогано. І це, мабуть, тому, що читав він тільки одну книгу, яка була в нас у хаті і яку він знав майже всю напам'ять. То був «Кобзар» Тараса Шевченка. Чи батькові не доводилось читати нічого іншого, чи, може, Шевченкова поезія, тяжке життя і сама непокірна постать бунтівничого Тараса справила на нього таке велике враження, але «Кобзар» був для батька все. Він заступав йому і ті божественні книжки — всякі біблії та «житія», які ніколи не водилися в нашій хаті, і історію, і енциклопедію. Чи йому тяжко стане на душі, чи невдача яка, чи просто в неділю на дозвіллі — розгорне він, бувало, свого «Кобзаря» і завжди знайде там і розвагу, і раду, і підтримку. Батько запевняв, що, коли б усі люди прочитали та вдумались у «Кобзаря», тоді на світі настав би той благословенний час, про який сказав Шевченко:

І на оновленій землі
Врага не буде, супостата,
А буде син і буде мати,
І будуть люди на землі.

Люди! А не — пани, підпанки та всякі посіпаки, яких батько і за людей не вважав. Він так і казав, бу-

вало: «Ну й багато ж людей на ярмарок з'їхалось, а панів так що й не видати ні одного».

Батько був роботящий, любив і шанував працю, добре знався на своєму ковальському ділі, а як треба, то міг і за слюсаря впоратись. Любив він усякі нескладні механізми і сам своїм розумом доходив, що в них і до чого. Нашому сільському вчителеві він розібрав і склав зіпсованого стінного годинника, і той знову почав махати маятником і видзвонювати час; паничеві з поміщицького маєтку, чи, пак, економії, як тоді звали, склепав поламаного велосипеда. Одне слово, про батькову кузню йшла гучна слава на всю округу, і якби не сумління та гордість, що ними визначався батько, він міг би збити грошенят і жити в достатку. Та батько на зайвину не ласився. З людей у кузні брав поцінно, «по-божому», як казали тоді, а якщо кого нужда допече й злидні обсядуть, то й так, за спасибі, зробить. Перед паном, попом і урядником шапки не ламав, поводився незалежно, бо знав собі ціну.

Такою ж була і моя мати, яку батько взяв із бідного, але гордого роду. В усьому вона була йому до пари, не дорікала, коли випадали нестатки, і не пишалася, коли в хаті заводилася яка зайва копійчина. Була розсудлива, не по літах поважна і статечна. От тільки щодо церкви вони не зійшлись трохи: батькові було байдуже — чи є та церква, чи нема, а мати не пропускала жодної неділі, щоб не піти на службу божу. Навертала вона до церкви й мене, і я часто бачив, як зворушували її в церкві малозрозумілі божественні слова з «святого письма». Слухаючи їх, вона тяжко зітхала і не раз витирала мережаним рукавом свої очі. Точнісінько так само її розчулювала й доля Шевченкової Катерини, яку батько не раз читав їй з «Кобзаря».

Але одного разу вона дуже посварилася з батьком. Сталось це через мене. Я саме закінчив нашу церковно-парафіальну школу, і треба було думати, куди мене

далі поставити — чи в кузню до ковальства привчатись, чи в пастушки овець або телят пасти. І заманулось батькові повезти мене до міста, віддати в гімназію. Щоправда, гімназія була не про нас, «репаних», там учились діти чистішої породи, як ми, селюки, але чому не спробувати. Читав я вже прудко, а ще краще вмів лічити і літери гарно виводив.

Не думаю, щоб татові закортіло ото зненацька перед панами заноситись своїм ученим сином. Не інакше, як і це підказав йому Шевченків «Қобзар», бо не раз батько спиняв мою увагу, многозначно наголошуючи на словах:

Не дуріте самі себе,
Учітєся, читайте,
І чужому научайтєся,
Йї свого не цурайтєся...

Я був тоді в батьків одинак, то чи ж дивно, що матері на саму думку про розлуку зі мною серце розривалося. Та тут долучалося ще й інше. Мати була старосвітська жінка, міцно держалась старовини й боялась усякої новизни, а надто всього «городського». Город, де повнісінько панства й усяких пройдисвітів та злодіїв, видавався їй проклятим місцем, де, куди не ступиш, скрізь або спокуса, або розпуста на тебе чигає. Ну, як то віддати єдину любу дитину в такий Вавілон та ще в науку, де самі паничі вчаться!

Ніколи вона ні в чому не перечила батькові, а тут назвала його Іродом, що сказився і до рідної дитини жалю не має. Але батько затявся і стояв на своєму — світ синові розкрити, вивчити на механіка, а то й на інженера.

Набідкалась, наплакалась мати, та хоч як їй гірко було, а мусила скоритись: батько—голова сім'ї, споконвіку так заведено.

Батько й сам би хотів переїхати до міста. Там би він із своїми вмiлими руками не пропав, а до городської

механіки, де є залізниця, паровий млин і всякі майстерні, не рівнялись сільській кузні. Як на те в нього стала прикра сутичка з нашим поміщиком. Панок це був задрипаний — в боргах, як у реп'яхах, але пихатий, шкідливий і мстивий.

Навесні в батьковій кузні й так завізно, а тут ще чорт пана приніс з поламаною бричкою. Батько був заклопотаний, на пана й не глянув. А той розприндився, кричить, щоб йому негайно бричку одремонтувати. Та не на того наскочив! Батько не любив, щоб на нього нукали, отож, поки не вдовольнив селян, він до панської брички й не підійшов.

З'їв пан від батька облизня, мусив чекати своєї черги, але й батькові це так не минулося.

Почав ображений панок нашіптувати становому на батька всячину. І бунтівник, мовляв, коваль, і мужиків проти поміщиків та начальства підбурює, і нелегальщину передержує. Так нацькував станового, що той сам з двома урядниками налетів незабаром до нас. Трусили вони в кузні, і в материній скрині, навіть на горище лазили. Нічого вони, звісно, не знайшли в нас, тільки «Кобзаря» забрали. Нагримали, налаяли та й поїхали з двору. Проте, якщо такі гості завітали раз до хати, добра не жди — можуть унадитись.

Якби не мати, то батько того ж літа спродався б і переїхав до міста, бо вже йому не світило тепер на селі. Але мати нізащо. Щоб ото продати дідову хату, покинути своє село й пуститись світ за очі в той осоружний город? Та краще під тином умерти, аби серед своїх людей!.. І тут уже батько мусив піддатись і поступитись перед волею матері.

Але мене до міста таки повіз. Вступні іспити я склав краще за паничів, і мене, на диво батькові й самому мені, прийняли до гімназії. Купив мені батько синього гімназичного кашкета, набрав сукна, яке подешевше, і замовив кравцеві формені костюм і шинелю до п'ят —

«на виріст». Улаштував мене на квартирі в одного ремісника, погладив мозолястою, загрубілою долонею по моїй стриженій голові і сказав на прощання:

— Ну, ти ж тут, Іване, гляди, не балуйся...

З тим і поїхав назад.

Дико й сумно здалося мені попервах без батьків у місті, серед чужих людей, а надто в тій гімназії. Сміялися з мене учні за моє прізвище — Сметана й продражнили «Сметана без сиру», кепкували й учителі з моєї української вимови. Але вчився я добре і, якби не те моє гекання, окання та м'яка вимова, був би я першим учнем у класі.

По десять разів поспіль загадував мені вчитель російської мови голосно на весь клас повторювати, як скоромовку: «гётман, а не гэтьман», «вада́, а не вода́», поки я якось наломався. До другого класу я перейшов з похвальним листом і сам на підводі з базару приїхав до батьків на літні канікули.

Батько був у кузні, а мати поралась біля печі. Коли я одчинив двері й переступив поріг, мати саме засувала рогацем чавуна в піч. Чи то, щоб похвалитись матері своєю вченістю, чи з пустощів дитячих, я привітав її «по-городському»:

— Бонжур, мамаша! Как поживаете? Что нового и всё такое прочее?

Матері аж рогач випав з рук. Вона схопилась рукою за щоку й широко розкритими, переляканими очима дивилась на мене. Наче перед нею стояв не я, а якийсь ошуканець, що спритно начепив на гімназичну форму дорогий дитячий образ її сина.

— Это я, маменька... Не смущайтесь... — промовив я, починаючи сам ніяковіти під тим, сповненим докору, образи й болю, материним поглядом.

— Та як же мені, сину, не смутитися, — не второпала мати моєї вченої мови, — коли тебе в городі он уже як образували!..



Мати скрушно похитала головою і з таким жалем подивилася, наче мене тяжко покалічили на все життя. Бачу, тут уже не до жартів. † Виходить, я передав, як то кажуть, куті меду. Глипнув я спідлоба на матір, а їй з очей — кап сльоза, кап друга, а далі як заплаче, як застогне моя матінка, наче ховає мене... Тут уже я не витримав, кинувся до неї, схилив низько голову і, не сміючи підвести очей, прошепотів:

— Простіть мені, мамо, я більше так ніколи не буду...

Відколи на міському базарі якийсь нетруджений чорт поцупив у моєї матері півмішка яблук, а другого разу крамар обмахлював її аж на вісімдесят копійок, вона не терпіла міста, де кожний чоловік видавався їй якщо не паном, то злодієм. Не любила вона й коли хто перед паном чи урядником у мові на «городські слова» ламався.

Проте, коли одного разу під жнива переходили через наше село кудись у Таврію заробітчани, мати охоче



пустила їх до хати ночувати. Були вони всі в лаптях та сермягах, говорили подібно до городської мови, цебто по-російському, та мати їх добре пригостила вечерею, а рано-вранці спекла їм на дорогу хліб і, прощаючись, одрізала чималий шматок сала. Довго дивилась вона на шлях услід їм і співчутливо хитала головою. То були подорожні, прості, як і ми, люди, бідаки-селяни з дальньої російської сторони.

Мати простила. І я справді ніколи вже так не викаблучувався ні перед односельцями, ні перед батьком, ні, поготів, перед нею. Але тих моїх привітальних слів, що вразили її тоді в саме серце, вона не забула до смерті. Проте, і вмерла вона невдовзі після того.

На зимові канікули я знову приїхав додому. Та цього разу я не впізнав нашої хати. Заходило різдво, всі люди в себе по хатах сидять, готуються до свят, тільки в нашій хаті куди не глянь — рейвах страшний і чужі жінки, як у заїзді, товчуться та зітхають. Лежить моя мати на полу простоволоса, без очіпка, і мечеться бліда, як крейда. Батька нема. Як потім уже я довідався, він позичив у сусіди коні і зрання чимдуж погнав по фельдшера у волосне село. Збентежений і вражений, оглянувся я довкола і побачив колиску, прив'язану до сволока, якої в нашій хаті досі не було. Я здивовано зазирнув у неї здаля, коли це раптом там щось чмигнуло й заверещало. Це була моя сестричка, яку мати породила вчора, після чого й занедужала так. Колись, як був я ще зовсім малий, мені так хотілося, щоб у хаті до пари мені був братик або сестричка, але тепер мені було не до неї. Матері ставало дедалі гірше. На крик немовляти мати немовби прокинулась від бентежного сну. Вона підвелась на ліктях, розплющила змучені очі і — побачила мене.

— А я все кличу тебе, Івасику... Де ти був? — прошепотіла вона засмаглими вустами, видимо, ще марячи. — Підійди ближче, сину...

Потерпаючи від незрозумілого мені страху, що нараз поймав мене всього, я тихо підійшов. Мати поклала мені на голову гарячу, аж пашіло від неї, руку і уривчасто дихала. Йї, мабуть, було дуже тяжко. Вона хвилину помовчала, збираючи останні сили, і, спрагло, як риба на березі, ковтаючи розкритим ротом повітря, строго проказала:

— З панами, сину, не водись, з багатими не знайся, горнись не до тих, що... — мати не доказала, але я збагнув, про кого вона хотіла сказати. — Горнись, дитино моя, до простих, до роботящих людей...

Мати здригнулась і замовкла. Рука її безсило скотилась з моєї голови і важко впала на постіль.

— Оце моє тобі останнє слово...

Мати тихо застогнала і важко зітхнула.

В хаті заворушились жінки, мене завели до сусідів, і більше я вже не чув своєї матері.

Коли пізно ввечері батько привів мене додому, мати лежала в труні на столі, обряджена на смерть. Була вона зачесана, в очіпку, в чорній керсетці, в якій завжди ходила до церкви, і в білій мережаній сорочці. Лежала вона спокійно, схрестивши руки на грудях, мов спочивала по важкій роботі, а над нею сільський дяк гугняво читав псалтиря. Та це вже була не моя лагідна і строга, як треба, матуся, а щось інше, нетутешне, до чого вже не можна було підійти приголубитись, з чим навіть боязко було б лишитись самому в хаті.

Це я надто гостро відчув третього дня, коли перед тим, як накриють труну віком, батько підвів мене востаннє попрощатися з матір'ю. Я з острахом поцілував тверду й холодну, як крига, материну руку і жахнувся. Ні, це була не матуся, така тепла, ніжна й чула! Щось розмежувало й відгородило мене з батьком від тої нашої матусі — чи піп у чорних ризах та дяк з півчими, чи сама неблаганна смерть, що послала їх забрати від нас матусю.

Дивно і страшно було дивитись на горбик чорної перекопаної землі, що скоро піднісся над білою пеленою снігу на кладовищі... І тоді раптом пригадалися мені останні материні слова, ніби це з своєї свіжої могили вона ще раз прошепотіла їх мені:

— З панами не водись, з багатими не знайся, горнись, сину, до простих, до роботящих людей...

Та все на світі минається, все помалу забувається, забув згодом і я про свою страшну втрату, стерлись у пам'яті й ті материні слова...

Батько ближчої ж весни переїхав до міста, де я вчився, і стали ми жити тепер сиротами втрьох: батько, я і маленька сестричка Настя, що лишилась жити після смерті матері, як жива згадка про нашу незагоєну рану.

Хоч як журився батько по матері, хоч як шанував її пам'ять, та мусив оженитися вдруге. Треба ж комусь лад у квартирі дати, коли він на роботі, треба Настю доглядати та й мене нагодувати та обшити. Взяв батько городську, бо, як виїхав із села, так і слід за ним туди запався.

Мачуха була з простих, видати, незлостива, сумирна жінка, сама вже вдова. Дітей у неї не було, тим то ми з Настею не мали причини ремствувати, що вона, обділяючи, кривдить нас. Та й батько, якби дізнався, не потерпів би того. Як і мати колись, вона пильнувала, щоб на мені була чиста та ціла одежа, щоб не був голодний, не скажу, щоб і сварила коли вона мене, хоч і бувало за що. Та все ж заступити мені рідної матері вона не могла.

Настя не пам'ятала, як підросла, нашої матері, і їй було байдуже, хто в хаті порядкує. Я ж з першого дня дивився на мачуху вовкувато й через неї не держався дому. Я не міг їй простити, що вона посіла в нашій сім'ї те святе місце, яке могло належати тільки матері.

Надвечір, вивчивши уроки, — а влітку цілий день — я гасав з хлопчиками по вулицях, ходив на річку, в ліс,

знав усі околиці нашого міста, не минав жодної пожежі, хоч би де вона трапилась. Вчився, як і раніш, добре, переходив з класу в клас з похвальними листами, через те, мабуть, і батько спустив мене з ока і не звертав особливої уваги.

Навіть з вимовою в гімназії тепер у мене було гарзд. Хіба що тільки й досі не привчив себе казати «вада́» або «дарога», бо мені все здавалось, що люди, які «акають» там, де на письмі стоїть «о», навмисне штучно кривляються. Був я в сьомому класі і вже вчив літературу, чи «словесність», як вона в гімназії звалася. Я вже не бігав по вулицях, а зачитувався вдома Гоголем і Тургеневим, Сенкевичем і Дюма, навіть роман Шпільгагена «Один у полі не воїн» я десь підхопив і одним духом прочитав.

Я почав жити нереальним, вимріяним життям своїх улюблених героїв. Я був спочатку д'Артаньяном, одним із мушкетерів Дюма, далі месником — графом Монте-Крісто, перекинувся в нігіліста Базарова і остаточно спинився на Інсарові, головному персонажі роману Тургенева «Напередодні», що справив на мене велике враження.

Але мої думки почали крутитись і коло подруг моїх героїв, і я став замислюватись, намагаючись уявити собі, котра ж із них усміхнеться мені в житті. Чи буде вона поміщицею Одинцовою, яку покохав Базаров, чи самовідданою Єленою, що поїхала з Інсаровим навіть на війну — визволяти Болгарію, чи лермонтовською княжною Мері? Всі вони належали до того світу, в якому я ніколи не бував та й навряд чи міг коли доступитись туди. Зо всіх відомих мені досі літературних жіночих постатей єдина Шевченкова Катерина становила виняток, але вона була занадто проста, щоб увійти в складну гру моїх перших юнацьких марень. Та й Шевченків «Кобзар» мені давно вже заступили інші книжки.

І раптом переді мною несподівано прочинилися

двері в цей вищий світ, про який не могли й мріяти ні мій батько, колишній сільський коваль, а тепер простий слюсар невеличкої майстерні, ні покійна мати, що так страхалась панів і всього панського.

До нашого міста приїхав з Орловської губернії новий земський начальник. За тих часів це було неабияке цабе — дворянин, поміщик, один із перших на весь повіт аристократів. Посередині навчального року в сьомому класі до мене на парту посадили його сина, Анемподиста Кузьміна-Караваєва.

Я б не сказав, що цей юнак був зарозумілий чванько, як то часто бувало між людьми його породи, та й гнути кирпич йому не було чого. До науки він був не дуже кмітливий, а тут переїзд на нове місце, нова гімназія, нові вимоги, багато пропущено часу. Одне слово, він дуже відставав від нас і, щоб не лишитись на другий рік у класі, йому треба було багато надолужувати. Самі обставини звели його зі мною, і він раз у раз звертався до мене по допомогу. Йому слід би бути навіть не в гімназії, а десь у кадетському корпусі, де вчилися самі дворяни, та його батько вважав себе за ліберала і не віддав туди сина, хоч за кадетський корпус була Анемподистова мати, пишна, гордовита пані, та й сам Анемподист. Він мріяв після гімназії одразу податись до кавалерійського училища, щоб стати, коли не лейбгусаром, то кавалергардом. Він мало цікавився літературою, з якої йому імпонував тільки лермонтовський Печорін, погано знав історію, з якої любив тільки походи Наполеона й перемоги Ермолова на Кавказі, але зате йому були відомі назви й мундири всіх полків гвардії, знався на породистих конях і мисливських собаках, добре танцював навіть мазурку й умів грати в преферанс.

Він був убраний у формений, але дорогого сукна костюм з крохмальним білим комірцем під сірою блузою і носив добре пошиту кастанову, як у офіцерів, ши-

нелю! Мої Базаров з Інсаровим наганяли на нього нудьгу, але самим мною він зацікавився не тільки тому, що в мене можна було списати домашнє завдання з алгебри чи геометрії, дістати характеристику різних героїв з «словесності», але я міг бути й добрим провідником по недалеких річках та озерах, знав, де водяться дикі качки або де можна ловити шук на блешню.

Мене теж не могли не зацікавити акваріум, краєвиди Карлсбада й Баден-Бадена, де Анемподист устиг уже побувати з батьками та сестрами на курортах, а, головне, — справжня мисливська рушниця-двостволка з усім мисливським риштунком.

Наступного літа ми поїдемо вдвох на полювання за місто. Я показуватиму, де качки та бекаси водяться, Анемподист стрілятиме. Ну, звісно, він дасть постріляти й мені. А тепер ми б могли повправлятись, стріляючи в що-небудь з маленької рушнички «монте-крісто», яка теж у нього є.

Все це була велика спокуса, але я не зважувався скористатись з неодноразових запрошень Анемподиста і прийти самому до його великопанських покоїв. Я все ж успадкував від батька його гордість, і мене стримувала думка про те, яким приниженим і нужденним виглядатиму я серед багатї обстановки Кузьмініх-Караваєвих у своєму потертому, старому костюмчику, в залатаних ботинках. Та одної травневої суботи, коли ми з Анемподистом вийшли з гімназії після останнього уроку, по вулиці проїхав і спинився неподалеку нас розкішний фаєтон, запряжений парою рисаків, і хтось з середини фаєтона крикнув:

— Анемподисте, сідай!

В гімназії багато говорили — хто підлєсливо, хто заздро — про Анемподистового батька Миколу Миколайовича Кузьміна-Караваєва, який мав у місті великий вплив, але я його досі не бачив. Зараз я збагнув,

що це був він. Анемподист підбіг до фаетона, сказав щось батькові, і той одразу ж, широко загібаючи в повітрі рукою, запросив мене:

— Прощу ласкаво, молодий чоловіче!

Я зніяковів, але відступати було соромно. На розраду собі я тут же подумав: «Хай позаздрять тепер ті мої однокласники, що вважали мене нишком за мужлана, а зараз бачать, як мене посаджено поруч самого Кузьміна-Караваєва, тоді як Анемподист легко вмотивувався на передньому ослінчику насупроти нас».

Рисаки рушили, і фаетон помчав.

— Так ось він який — Ваня Сметанов! — сказав поблажливо Анемподистів батько, випадково чи свідомо перекручуючи моє прізвище. З чемності я його не виправив, сам собі думаючи, що так моє прізвище звучить навіть краще, стаючи подібним до Базарова або гончаровського Марка Волохова. А тим часом Кузьмін-Караваєв, злегка киваючи мені головою, казав далі в тоні тої ж приязної зверхності:

— Чув, чув, молодий чоловіче, про вас багато похвального! Про ваші успіхи, бездоганну поведінку, мнда...

Не знаючи, як підтримати розмову, я не зовсім до ладу промимрив:

— Дякую, стараюсь, скільки можу...

На що почув одразу ж хвальний відгук:

— Це зо всього видно... Хвалю!

Я густо почервонів, але тут у розмову вступив Анемподист, повідомляючи батька, що до міста приїхали на гастролі цирк Панкратова і малоросійська трупа Саксаганського.

— Чув, чув. Що ж — завтра подивимось цирк, — відповів Кузьмін-Караваєв, склавши витягнуті руки на чудернацькому набалдашнику свого ціпка. — Кажуть, там є чудова наїзниця і навдивовижу спритні жонглери.

Я утримався щось висловити, бо мене це мало обходило: в моїй кишені не було грошей ні на цирк, ні на театр, а просити їх у батька на розваги я вважав за неможливе. Фаєтон круто завернув у широко розчинену велику залізну браму і в'їхав на чисте, просторе подвір'я.

З перших же кроків у цьому домі мене причмелило багатство, вигадливість і незвичайність обстанови. Мені боязко було йти по лискучій паркетній підлозі, я не знав, чи можна ступати своїми нечищеними ботинками по дорогих килимах на підлозі, і напружено остерігався, щоб не зачепити та не розбити який-небудь дріб'язок невідомого мені призначення, що то в бронзі, то в мармурі, то в порцеляні — підступно попадався скрізь під мої руки. Мабуть, через це вся дальша сцена мого першого знайомства з родиною Анемподиста пройшла передо мною, як у тумані. Нашвидку замаскувавши своє обличчя безглуздо-чемною усмішкою, я незграбно човгав правою ногою, віддаючи поклони, і невправно тискав за кінці пальців простягнуті мені руки. Тут я одразу ж двічі сплонував. Перший раз тим, що не поцілував, як годилося, білої пещеної руки в перснях, яку велично подала мені Анемподистова мати. Далі, привітавшись з двома панянками, очевидно, сестрами Анемподиста, простягнув руку ще й якійсь гарненькій дівчині, що саме проходила збоку, несучи порожню карафку. Дівчина хихикнула й, не відповідаючи мені на привітання, шмигнула кудись. Це була покоївка Зіна, яка знала більше за мене правила панського етикету: за ними не годилось ручкатись з прислугою...

Я відчував, що на сестер, а надто на матір Анемподиста я справив неприємне враження. Видно було, що мене терплять тут тільки через те, що я здібний, перший учень у класі, але то багато важило тільки за партою в гімназії, а не в цих покоях, де насамперед цінували походження, титули й звання.

Мені хотілось мерщій вискочити з цього дому, де мене могла чекати тільки зневага, але моя воля була паралізована. З цього йолопського становища мене вивела старша Анемподистова сестра Мері, що вчилась у шостому класі дівочої гімназії.

— Ви в лаун-теніс граєте?

Де там грати, коли я і назви ще не чув такої панської забавки!

— Ну, тоді в крокет зіграємо, — запропонувала Мері і владно гукнула: — Кіті, Аня — в крокет!

Кіті була меншою сестрою, другокласницею, Анею ж, виявилось, був Анемподист — так зменшено звали його в сім'ї.

Був початок травня, і на посипаному піском плацику перед верандою в саду було сухо.

Хоча в крокет я ніколи ще не грав, однак швидко опанував його нехитрі правила, і під керівництвом Мері, яка великодушно запропонувала бути моїм партнером, я одразу почав робити успіхи. Ми стали обігрувати байдужого до такої дитячої гри Анемподиста і азартну маленьку Кіті, що ревниво стежила за нашою перевагою.

Ганяючи дерев'яним молотком на довгому держаку жовті поліровані кулі з червоними смугами, я потроху оговтався і почав нишком розглядати панянок. Маленька гладка Кіті з пухкими губками, які вона раз у раз вередливо закопилювала, мені не подобалась. «Мабуть, злючка й вереда», — подумав я і більше не звертав на неї уваги. Зате від старшої, Мері, я не міг одірвати своїх очей, які самі, поза моєю волею, тяглись до її стрункої статури, ясного високого чола, великих зеленавих очей і двох довгих русявих кіс. Вони лежали їй на спині, але часто заважали грати, бо, коли Мері нахилилась, щоб стукнути молотком кулю, коси спадали їй наперед і, розплітаючись, затуляли золотим серпанком її скроні. Одного разу, одкидаючи за плече

неслухняну косу, Мері випадково зачепила кінчиком її мою щоку.

— Пардон! — перепросила вона мене по-французьки, як то водилось у їхній сім'ї, і винувато глянула на мене. Та, видимо, почуття блаженства, що пройняло мене всього від того легкого дотику до моєї щоки м'якого дівочого волосся, розлилось на моєму обличчі. Мері здивовано розплющила свої і без того великі очі, пильно вдивляючись у мене. Потім, ледве помітно усміхнувшись, різким рухом низько нахилилась над кулею. Цієї маленької сцени не помітив ні Анемподист, що безжурно наспівував собі якийсь бравурний військовий марш, ні Кіті, яка, боячись програти, стежила тільки за кулями. Але мене ця сцена перевернула всього.

Перший раз за все своє навчання в гімназії я не вивчив того вечора уроків, і, якби наступного дня мене слитали з будь-якого предмету, я дістав би, на подив учителям і учням, одиницю. Через кілька днів з фізики мені поставлено не п'ять, як завжди, а чотири, а ще через день здивований латиніст, докірливо хитаючи головою, вліпив мені трійку, хоч мої відповіді не варті були й того. Я ступив на похилу площину й почав котитись додолу, та це мене мало турбувало. Всі мої думки крутились коло Мері, яку мені ввесь час хотілось бачити і разом із тим жаско було глянути в її гарні зелені очі. За своєю новою учнівською звичкою я пробував укласти і Мері в один із моїх улюблених жіночих образів, але цього разу в мене щось нічого не виходило. Хто вона, ця дівчина, що, як сказала б моя покійна мати, «зав'язала мені світ»? (Лермонтовська княжна Мері? Хоч тут і збігалось її перероблене з Марії, як і в Кіті — з Катерини, ім'я, та мені було ясно, що на княжну Мері вона подібна не більше, як я на Печоріна. В ній не було нічого спільного ні з пушкінською Тетяною, ні з тургеневською Єленою, ні з гончаровською Вірою. Єдиний літературний образ запрошувався мені

в порівняння: сцена з «Тараса Бульби», де Андрій, бувши ще київським бурсаком, проредся в покої панночки-шляхтянки. Та що могло нагадувати в Мері ту польську панночку? Нічого. Її можна було прийняти скорше вже за шведку, норвежку, тільки не за польку. Говорила вона співучою мовою центральних російських губерній, і в її устах «мая дарога», «хачу халодной вады» мені не здавалось кривлянням, як у інших. Зате я в її присутності, як дві краплі води, скидався на Андрія Бульбенка, а, головне, я почував, що можу піти й далі Андрієвою стежкою, аби хоч трохи пасувати до чарівної володарки моїх марець. Я почав соромитись свого убогого вигляду, свого дому, мені страшно було й подумати — що сталось би, коли б Мері раптом спитала мене про моїх батьків. Старші Кузьміни-Караваєви, мабуть, уявляли собі в загальних рисах моє походження і мій домашній побут, але з делікатності чи не бажаючи зачепити моєї амбіції, ніколи не заводили мову на цю дразливу тему. Я був уже близький до того, щоб нишком почати тягти з дому гроші: ану ж я зустрів зненацька Мері і їй забажається з'їсти морозива або купити квітів. Але мачуха була добра господиня і ховала гроші далеко... А скільки часу я змарнував, тиняючись коло дівочої гімназії та суміжними вулицями — з кволою надією хоч здалека побачити увіч свою мрію!.. Мені й на думку тепер не спадало наслідувати мого улюбленого Інсарова, що вмів стояти на сторожі своєї ідеї і цим зачарував Єлену. Де там! По-перше, в мене не було тоді ні сталих поглядів, ні глибоких переконань. Хоч я вже й намацував ідеї з прочитаних книжок, та все те ще колобродило в страшній плутанині й хаосі, і жодна з ідей ще не встигла осісти в моїй нерозважливій голові. По-друге, ті великі зелені очі й довгі русяві коси так засліпили мене, що я сам ладен був тричі перевернути всього себе навиворіт, аби хоч трохи відповідати Мері і її оточенню. Під різними ви-

гаданими приводами я добирав способу, хоч ненадовго, зайти в дім Кузьмініх-Караваєвих і, сам не помічаючи того, унадився туди. Щоб не бути смішним хохом, я попросив Анемподиста навчити мене грати в лаун-теніс, а далі у преферанс, що той охоче і з великим знанням діла виконав. Червоніючи за своє невігластво, я розпитував його, як годиться поводитись за столом, у вітальні, про що можна починати розмову, а де краще промовчати. І тут вказівки Анемподиста дуже допомогли мені. Я знав уже, що розрізати під час обіду котлети або рибу ножом — розцінюється у «вищому світі» майже як злочин; простягти, вітаючись з жінками, самому руку, а не чекати, поки її тобі подадуть — ганьба, а цокаючись чарками з вином, не можна тримати свою чарку вище від жіночої, бо то майже образа; паням треба конче цілувати руку, але, боронь боже, поцілувати руку якійсь, хоч би й літній уже, панні — страшний скандал! І я тепер шанобливо цілував Анемподистовій матері, Калерії Олександрівні, її напахчену руку і не помічав, як не помічають повітря в кімнаті, покоївки Зіни, коли вона мелькала перед моїми очима.

Одне слово, я швидко й успішно засвоював від Анемподиста ту «світську» премудрість, без якої не обійтись у товаристві порядному джигунів. Зате як мало міг тепер засвоїти від мене мій новий, безжурний вчитель — Анемподист!.. Я стояв уже на межі двійок і одиниць, без опору поступившись іншим своїм недавнім становищем першого учня. Мені навіть знизили оцінку за поведінку, бо я почав курити тютюн і одного разу необережно попався на вулиці гімназичному наглядачеві, тримаючи в зубах запалену цигарку.

За столом у Кузьмініх-Караваєвих я почав розбиратись у винах, відрізняючи якості мадери від, скажімо, токайського. Загалом мені непогано поведлося в цьому аристократичному домі; от тільки трохи муляло іноді

те, що я їм з чужого столу, користуючись чужим, а не купленим за власні гроші. Та я ладен був змушувати себе не зважати й на це, аби лиш бути близько коло неможливої Мері.

А вона таки справді була неможлива. Ніхто в домі Кузьмініх-Караваєвих, навіть Анемподист, і гадки не мав, який гармидер вчинила в моїй душі Мері. До мене тут призвичаїлись уже, і я не справляв більше сенсації своєю появою. Анемподист прив'язався до мене, наперед смакуючи літні мисливські втіхи вдвох зі мною. Він по секрету сказав мені, що просив у батька гроші купити й для мене рушницю і батько погодився дати, в разі Анемподист перелізе у восьмий клас. Калерія Олександрівна примирилась зі мною, як із черговою примхою свого ненаглядного первістка. Сам Кузьмін-Караваєв, хоч і далі тримався свого зверхньо-поблажливого тону до мене, та був не від того, щоб іноді забавити себе і моєю фігурою. Він любив пореготати і, певно, то для того він привіз сюди з свого маєтку на Орловщині дивака Афоньку і допустив до покоїв нашу сільську дівчину Зіну. Проте ця Зіна, що вже добре наломалася в панських покоях, чула своїм нутром моє мужицьке походження і не поспішала, як іншим, прислужувати мені за столом. Вона б охоче обминула мене і якою-небудь доброю стравою, та за цим пильнував Анемподист. Маленька Кіті не звертала на мене уваги — вона не мала ще в родині голосу, та й для неї я був старший і тому нецікавий. Інша річ — Мері.

Вона, безперечно, догадувалась, чого я червонію при ній, замовкаю, стаю як поплутаний. Це її цікавило і, певно, в якійсь мірі тішило дівоче самолюбство. Мені ніколи не випадало лишатися з нею наодинці, та я був щасливий і з того, що бачу її близько. Шельмівська панна навмисне втелюшувала в мене свої зелені очі, розважаючись з того, що я млію під її поглядом, а піймавши раптом на собі мої тужні закохані погляди, зди-

вовано підводила брову, немовби мовчки запитуючи мене, і ледве помітно загадково усміхалась.]

Після таких її вправ я повертався додому як очманілий. Мачуха, як і раніш, закликала мене до столу вечеряти, але мене нудило від її борщів та каш після маринадів, салатів, сирів, біфштексів та бефів караваєвської кухні. Про око я брався за підручник, але на розгорнутих сторінках я, замість літер і рисунків, бачив знову Мері. Таку загадкову, незрозумілу і тому, мабуть, ще більш знадну. Мачуха трохи побоювалася мене і ніколи не розпитувала, де я був і чого так змінився останнім часом. Настя допомагала мачусі по хазяйству і їй ніколи було чіплятись до мене. Тільки батько став турботно, мабуть, не без впливу мачухи, приглядатись до мене, а може, вже й до нього дійшли чутки про мій занепад у класі. В його очах я так високо видерся в науку, що йому, малописьменному, ніяково було втручатися в мої учбові справи. Проте одного вечора він наважився мене спитати:

— Ну, як воно в тебе, Іване?..

— Та важкувато щось стало вчитись, тату... — не виразно, щоб менше брехати, відповів я, не підіймаючи від книжки очей.

— Та воно конешно... Науку пройти — не сапку склепати!.. — погодився батько і зітхнув. Трохи помовчавши, він сказав: — Ну, вчись же, Іване, та докажи всім, що мужицький син може не тільки хвосту волам крутити!

Від батькових слів мене аж пересмикнуло. Які там хвосту, коли я з самим Кузьмінім-Караваєвим у преферанс граю і з тенісною ракеткою вправляюся не гірше від Анемподиста!.. Проте в батьковому голосі я почув стільки невимовленого жалю, благання і останньої надії, що мені стало шкода його. Того ж вечора я гарячково взявся надолужувати прогаяне і таки дещо наздогнав за останні два тижні учбового року.

Ми з Анемподистом усе ж перейшли у восьмий клас. Мене перевели — більше з пошани до моїх колишніх успіхів, Анемподиста ж — хіба що тільки з пошани до його авторитетного батька.

Другого ж дня, як ми закинули подалі свої підручники, збувшись нарешті свого гімназичного клопоту, Анемподист попросив мене прийти до них увечері раніш. Я, розуміється, не забарився скористатися з запрошення. Подумати тільки — цілих два тижні я не бачив Мері!

Виявилось, уся родина Кузьмініх-Қараваєвих збирається сьогодні в театр, і Қалерія Олександрівна та Мері, вже закінчували туалетну процедуру. Не знаю, що тоді в лісі здохло, але сам Микола Миколайович надумав подивитись українську трупу Саксаганського, яка давала останню бенефісну виставу¹. Досі в домі Кузьмініх-Қараваєвих про цю трупу не було ніколи й мови. З тодішніх міських розваг тут віддавали перевагу тільки цирку та кінематографу.

В театрі наперед закуплено окрему ложу, а перед парадним під'їздом у дворі вже перебирали нетерпляче тонкими, як виточеними, ногами рисаки, запряжені в фаєтон. Позад фаєтона стояла запряжена однокінь бричка, коло якої порався Афонька, що був у дворі за сторожа, дроворуба, двірника, а в разі потреби, й за другого кучера. Та основне завдання його було, здається, — смішити панів, хоч сам він ніколи не сміявся, а лиш зітхав. Я не раз бачив, як Анемподист, гуляючи зі мною по двору й, видимо, наслідуючи свого батька, підступав до Афоньки з усякими безглуздими, заради сміху питаннями. Спитає, бувало, Анемподист:

— Афонька! Какої губернии Қавказ?

— Чаво? — навмисно перепитує, щоб зволікти й ви-

¹ Бенефісна вистава — театральна вистава за дореволюційних часів, грошовий збір якої призначався цілком або частково якомусь артистові — бенефіціанту, що грав у п'єсі одну з головних ролей.

грати час, Афонька і поволі кидає роботу. Вже одне це викликало звичайно регіт.

— Кавказ, спрашиваю, какой губернии? — удавано суворо питає вдруге Анемподист, і Афонька неодмінно засуне брудну п'ятірню під шапку і довго шкребе там у зарослому, покошлатому волоссі. Нарешті знизує високо піднятими вугластими плечима і, дивлячись своїми ясними очима на панича, каже:

— Да нешто, барин, нам, сиволапым, положено это знать? Никак — Тамбовской, а, может, поди, и Воронежской...

Регіт покривав Афоньчині слова, і довго потім у панській вітальні, сміючись, оповідали про новий номер Афоньки. В домі Кузьмініх-Қараваєвих усі, навіть покоївка Зіна, вважали Афоньку за пришелепуватого. Однак я бачив, що він тільки при панах накидав на себе личину дурника, — певно, щоб відмогтись від них; з челяддю і на вулиці він говорив розсудливо й поважно. А взагалі рухався він поволі, був самотній, мовчазний і трохи, справді, дикуватий. Казали, що п'ять років тому в нього на Орловщині померла жінка, яка робила пташницею в панській економії, а за нею скоро й їхня єдина донька. Після того, ніби, це й «найшло» на нього. Став неохайний, млявий, забував потроху не тільки свій рік народження, але й прізвище та своє повне ім'я. Заради поїздки в ролі кучера до театру йому наказано вмитись і трохи причепуритись, що він і зробив без усякої охоти.

Зараз він сидів уже на козлах, байдужий — чи їхати до театру, чи на кладовище.

Микола Миколайович і Қалерія Олександрівна сіли з дочками у фаєтоні, а я з Анемподистом і Зіною, яку взяли до театру носити панам з буфету солодощі й чай, умостилися в бричці.

Як тільки бричка виїхала з двору, Анемподист, що був сьогодні в прекрасному настрої, почав щипати Зіну, лукаво підморгуючи мені прищуленим оком.

— Та нуте-бо! — сміючись, одводила його руку Зіна. — Воно ж даже некрасиво получається...

Я був ні в тих ні в сих. Жирування Анемподиста ні як не пасувало до того урочистого настрою, який охопив мене від думки, що ось-ось я буду сидіти в театрі близько Мері. Я знав, що Анемподист ніколи не дозволив би собі нічого подібного з дівчиною свого кола, тому мені було соромно за нього перед Зіною, і навіть перед Афонькою, хоч той сидів мовчки, спиною до нас і, здавалось, нічого не помічав. Що ж до Зіни, то я побачив, що їй подобаються ці брутальні жарти. Вона хихикала й далі, щоки їй пашіли від задоволення, а гарні карі оченята раз у раз хитрувато косились на веселого панича.

Анемподист до того знахабнів, що, коли ми проїздили якимось малолюдним, зарослим акаціями провулком, чмокнув Зіну в щоку. Це вже було занадто навіть для Зіни, і вона, щоб прохолодити якомсь панича, скрикнула:

— Пустіть, безсовісні! Йй-бо, он бариня обернулись і дивляться!..'

І по-сільському так одштовхнула Анемподиста ліктем у груди, що той мало не випав з брички.

Афонька, не обертаючись, ворухнув правою рукою, ніби хотів почухати потилицю, але роздумав і смикнувши віжками, гукнув на коня:

— Но, милый! Пошёл!..

У театрі було повнісінько народу. Але публіка — студенти, молоді народні вчителі, ремісники, міщани, базарні перекупки й дрібний служилий люд — явно не подобалась Калерії Олександрівні.

— О, mon Dieu! Quelles paysanes, quelles parvenues!¹—промовила вона до Миколи Миколайовича, який теж здивовано лупав банькатими очима по сторонах і не знаходив ніде знайомих облич, крім, кількох земських ді-

¹ О, боже! Які мужики, які вискочки! (франц.).

ловодів та повітового ветеринара. Зате я був на сьомому небі. В ложі мені випало сидіти поруч Мері. Ще ніколи я не сидів так близько біля неї! Коли підняли завісу й почалась вистава, я, дивлячись на сцену, бачив водно-раз і профіль Мері. Я бачив краєчок її високого чола, довгі густі вії, коси, що спадали їй з пліч, гарні, мов різьблені, пальці, які тримали програму; мені здавалось навіть, що я чую її рівне, спокійне дихання і ніби від нього легко й приємно пахне якимись не нашими квітами.

Однак і дія на сцені з першого ж моменту захопила мене. Я ще ніколи не бачив українського театру, і все в ньому було для мене нове. Проте в сюжеті п'єси «Невільник», який сьогодні ставили, я скоро пізнав Шевченкову поему «Сліпий». Хоч і тьмяно, але я пам'ятав її з дитячих літ, коли слухав, як батько читав «Кобзаря». Старий, чесний Яринин батько, що його грав бенефіціант Саксаганський, щире кохання Ярини і її названого брата Степана, сцена прощання з Степаном перед від'їздом його на Січ — так зворушили мене, що я довго не міг оговтатись, коли впала завіса і антракт повернув мене з далекої козаччини в освітлену електрикою сучасну залу, де серед публіки впадали в очі білі мундири пристава та кількох околочних міської поліції.

Калерія Олександрівна, яка під час дії раз у раз зверталася то до Миколи Миколайовича, то навіть до Анемподиста: *Je ne comprend pas—qu'est ce qu'il dit?*¹ — була невдоволена з вистави і через те неохоче пила чай, який разом з бутербродами, тістечками й цукерками принесла на таці з буфету Зіна. Миколу Миколайовича не покинув апетит і тут: він з смаком поїдав бутерброди й тістечка і, запиваючи чаєм, ділився враженням:

— Що ж — артисти непогані, нічого не скажеш, але

¹ Я не розумію,—що він говорить? (франц.).

сама п'еса і цей їхній малоросійський діалект — страх який примітив!

Нащо вже Зіні — і тій не подобалась вистава. На початку першої дії вона стояла коло дверей ложі і з-за порт'єри спостерігала «кумедію». Та раптом вона так голосно пирснула, що не тільки я з Мері, а й Микола Миколайович здивовано обернулись. Я навіть подумав: невже Анемподист наважився й тут, за спиною батьків, повторити свої штуки в бричці? Та виявилось, що Зіну розсмішило інше:

— Чудно, як ото артисти по-мужицькому розговори балакають! — кризь сміх вимовила Зіна і вибігла в коридор досміюватись.

Маленьку Кіті теж смішили мужицькі слова, які вона чула тут не тільки зі сцени, а й від декого з публіки під час антрактів, але вона була задоволена вже з того, що її також узяли з дорослими до театру, тоді як могли б лишити й дома. Одна тільки Мері мовчала. Вона уважно стежила за виставою і з цікавістю розглядала незвичну їй простувату публіку.

Коли зі сцени полинула в залу пісня молодого сліпого кобзаря:

І згадав Степан в неволі
Свою Україну,
Нерідного свого батька
Ще й сестру Ярину, —

по мені наче пройшов електричний струм. Мері, очевидно, помітила це і спитала пошепки:

— А вам, Ваню, певно, дуже подобається це?

Що крилося в її запитанні, я не встиг добрати, бо саме наближалось трагедійне розв'язання п'еси, але вже те, що вона нічого не сказала на моє запальне ствердження, — видалось мені за ознаку мовчазної солідарності зі мною. Я не міг припустити, щоб Мері не зворушила драма осліпленого в турецькій неволі Степана,

його поворот на Україну, де в цю пору розігнано Січ і запроваджується кріпаччина, несподівана зустріч засмученої розлукою Ярини з коханим, але вже сліпим Степаном і нарешті незвичайний їхній шлюб.

Коли Степан, Ярина і старий батько стали в кінцевій дії разом з сільським натовпом навколішки й заспівали:

Дай нам, боже, дай із неба,
Дай, чого нам більше треба, —
Дай нам миру і спокою
Під могутньою рукою,

якісь спазми стиснули мені горло, і я мало не заривав від досі невідомого, надмірно великого почуття. Перед мною був на сцені не тільки Степан — колишній козак, а тепер сліпий, безпорадний кобзар-жебрак, а враз постав увесь цей мужицький, топтаний панами народ, що заступив колись своїм трупом шлях туркам і татарам і прогримів своєю звитягою на весь світ. Знесилений і кволий, знекровлений і осліплений, він благав собі навколішках, простягаючи до байдужого неба руки, тільки миру і спокою, а нові — свої й чужі — пани вже готували для нього кріпацтво... \

І я відчув себе нараз, як і багато, мабуть, хто в залі та на гальорці, — часткою цього скривдженого, знедоленого народу...

Коли почала тихо спускатись завіса, в театрі зчинилось щось неймовірне. Звідусіль зірвалась така буря оплесків і вигуків, що Калерія Олександрівна майже зомліла. Вона болісно скривилась і затулила пучками свої тендітні вуха. А в залі й надто на гальорці все шаленіло. Глядачі повставали з місць і кричали: «Браво!» «Слава!». Якийсь студент у вишиваній сорочці під тужуркою вискочив на кріселко і несамовито горлав: «Заповіт!» «Заповіт» просимо!» — і до нього, притримуючи піхви шаблі, сквапно протискався околочний наглядач...

Коли вдруге підняли завісу й на сцену вийшли, низько вклоняючись, Саксаганський з артистами, жар загального піднесення дійшов апогею. На сцену кидали квіти, хтось на гальорці так розчулився, що почав метати артистам великі антонівські яблука і мало не попав у підстрижену «йожиком» голову пристава, який стояв у першому ряді і настирливо махав комусь рукою за лаштунки. Кілька голосів у залі з різних місць непевно й розбіжно почали співати «Як умру, то поховайте»...

Заносилось на скандал або демонстрацію, і в ложі всі повставали, щоб іти.

Під цей галас Мері, підводячись з стільця, спитала мене тихо:

— А ви б згодні стати Степаном, якби я була Яриною?

— Безперечно! — в захваті відповів я, мало не застогнавши від божевільного щастя, що раптом сповнило моє серце від її слів. Але Мері пильно подивилась на мене, примружила очі й усміхнулась. І я завмер від її усмішки. Щось хижє, як у кішки, коли вона схопить мишеня і ось-ось запустить у його тремтяче м'ясо пазури, блиснуло мені на мить у зелених очах Мері. І вона таки запустила свої пазурки глибоко в мою душу.

— А я б... я б ніколи не могла стати отакою «Яриною».

Мері грубо, ніби копіюючи когось із дійових осіб п'єси, вимовила це ім'я, що вже стало мені таким дорогим.

— Хіба вам не здається, що це занадто банально? — жбурнула вона мені на прощання заучену від когось фразу, яку я вже не раз чув з її уст, і, одкинувши рвучким рухом голови свої коси назад, подалась за Анемподистом, що останнім виходив із ложі.

Я навмисне затримався, щоб змішатися з публікою і не попастись більше на очі Кузьмінім-Караваєвим. †

Мені плюнуто в душу, і саме тоді, коли моя душа в пориві святої наївності найбільше розкрилася перед Мері. Але і враження від вистави було таке велике, що не могло розвіятись навіть після цієї образи. Різні, протилежні одна одній думки й почуття роїлись у моїй голові, і мені треба було як слід у всьому розібратись.

Темними вулицями й провулками я повагом ішов додому, думаючи водночас і про Мері, і про Ярину, і про Степана, і про весь мій народ...

Отут би вже й поставити крапку і більше до Кузьмініх-Караваєвих — ні на поріг. Та треба було, мабуть, дістати ще одного доброго стусана, щоб я остаточно повернувся на те місце, де мені й належало бути.

Днів через три я знову пішов надвечір до Кузьмініх-Караваєвих. Не можна ж бо, справді, так раптом, без видимої причини зникнути й дати привід до всяких пересудів. Що подумав би Анемподист, який усе ж непогано до мене ставився? Він, безперечно, сприйняв би моє зникнення, як бойкот, як демонстративний осуд його поводження з Зіною або, ще гірше, — за скритий прояв ревностів до цієї гарненької, але бридкої мені після її смішків у театрі Зіни. Та й самій Мері треба було показати, що хай, мовляв, не дуже заноситься своїми кошачими зеленими очима, які тепер для мене ніщо перед незрівняною красою душі мужицької Ярини!

Але це треба було, передусім, практично довести самому собі, — виявити, чи ті очі ще ваблять мене, чи я вже звільнився з-під їхньої страшної влади.

Я прийшов, як виявилось, дуже до речі, бо Микола Миколайович, Анемподист і великий аматор преферансу, наш повітовий поліцейський ісправник Слатін саме сідали на веранді за ломберний столик, щоб почати «пульку».

— Ну, ось і четвертого партнера бог послав! — радо вигукнув одягнений у білий, свіжо випрасуваний костюм

Микола Миколайович і показав мені за столиком місце насупроти себе.

— Ласкаво прошу!

Хоч грали тут «по маленькій», тільки для розваги, і я під керівництвом Анемподиста опанував уже правила гри і не боявся пошитись у дурні, але грати мені не хотілося ні раніше, ні тим більше тепер. Гра — повільна, забарна, а мені так кортіло мерщій стати до словесного турніру з Мері, яку я зустрів на східцях веранди. Вона усміхнулась мені підкреслено привітно й пильно подивилась на моє лице, немовби в театрі нічого не сталося між нами. Ніж грати в преферанс у таке елегійно-чудове надвечір'я, я охотніше погодився б навіть постояти мовчки коло Калерії Олександрівни, яка в глибині веранди, боячись одночасно і сонця і протягів, сиділа в плетеному кріслі й читала черговий французький роман. Я ніколи не бачив у її руках інших книжок, і мені здається, що читати все не по-французьки писане, навіть і російську класику — вона вважала за «моветон»¹. Як і завжди, вона велично простягла мені до поцілунку руку і попросила покликати Кіті, яка віддалік на алейці бавилась у серсо². Я радо виконав її доручення, але це не врятувало мене від картярського столика, де Микола Миколайович уже взяв із свіжої колоди карти й урочисто проголосив:

— Вісім чирвал!

— Пас! — невдоволено буркнув у відповідь хрипким басом огрядний ісправник, ворушачи, як прусак, довгими, хвацько закрученими вгору вусами. Я бачив його в Кузьмініх-Караваєвих не раз, і, скільки пам'ятаю, йому завжди не щастило в карти. Він тяжко переживав свої копійчані програші і, щоб приховати від інших хвилювання, раз у раз вискакував з-за столу й бі-

¹ Моветон — погані манери. (франц.).

² Серсо — дитяча гра, в якій паличкою підкидають і ловлять кільце.

гав до телефону. Він дзвонив то до поліцейської управи, то до пожежної команди, то раптом на вокзал, чи нарешті в тюрму. Бачачи його перший раз, можна було подумати, що він, обтяжений державними обов'язками, почував себе в нашому тихому повітовому місті, як на вулкані, весь час сподіваючись заколотів, пожеж, катастроф і втеч з тюрми. Він і сьогодні через півгодини вже розпочав свою біганину до телефону, від чого став позіхати не тільки Анемподист, але й сам Микола Миколайович. Про мене ж — годі й казати. Я ненавидів його не стільки за те, що він був у повіті найвищим поліцейським стовпом (у мене ще не було тоді конфліктів з поліцією), скільки за неможливе затягання гри. Тим-то я дуже зрадив, коли на веранді з'явилась із самоваром у руках Зіна й почала на великому столі готувати вечірній чай. Це могло на якийсь час перервати гру, а може, й зовсім звільнити мене від неї.

— Віст! — вигукнув, повернувшись від телефону, заклопотаний ісправник і підніс руку з жировим королем.

У цей час десь у дворі люто загавкав Рекс і забряжчав ланцюгом, на якому його тримали вдень. Це був здоровезний дворовий псяра, гроза жебраків, прохачів і всякого дрібного люду, що боязко заходив іноді в подвір'я земського начальника. Мабуть, чуючи нюхом мою плебейську породу, Рекс недолюбливав і мене і, незважаючи на мої часті відвідини, завжди сердито гарчав, тільки-но з'являлась у дворі моя постать. Зараз він шаленів від люті, не маючи через ланцюг змоги пошматувати зухвало нахабу, що перся з двору до хвіртки в панський сад. Я саме спасував у картах і прислухався до собачої гавкотні, коли хвіртка рипнула і з неї вийшла, несміливо озираючись навкруги, сільська баба. З свого місця я перший побачив її чорну керсетку, мережану сорочку й темну, зав'язану вгорі хустку. Тихо й обережно переступала вона, як по ковзкій кризі, по присипаній піском алеї, наближаючись до ганку. Майже не-

чутно звелась сходами нагору й стала край веранди. Зіна, побачивши її, впустила з несподіванки чайні ложечки на стіл і кинулась їй назустріч, немовби хотіла перейняти стару.

— Ніззя. Ніззя сюди, мамо! Ідіть на кухню підождіте.

— Стривай, доню, мені до панів треба.

— Та ніззя ж, кажу! — заступила їй дорогу Зіна, червоніючи по самі вуха за свою матір. — І як то ви, мамо, претесь, не питаючись, буцім це вам десь у селі!.. — дорікала вона старій і, щоб виправдатись якось перед панами, обурено висловила здогад: — Це чи не Афонька здуру пустив їх сюди?..

— А в чому, власне, річ? — спитав, обертаючись на стільці, Микола Миколайович і поклав на стіл карти.

Це збадьорило стару. Вона ступила крок наперед і низько вклонилася.

— До вашої милості, паночку, — зробіть ласку, пустіть Зіньку...

— То-єсть, как это — сделайте «ласку»? Куду пустить? Зачем?

— Та ото ж я і кажу: дівка вже на порі стала, скоро вже й рушники подавати треба...

— Постой, постой, матушка! Это какие же «рушники»? — і, обертаючись до ісправника, спитав, що означає «на порі». Ісправник пошепки, оглядаючись скося на Калерію Олександрівну й Мері, пояснив це, видимо, якось по-своєму, бо лице Миколи Миколайовича видовжилось і він перевів свої очі, які від подиву стали ще лупатішими, на зашарілу Зіну.

— Пікантно! А я і гадки не мав...

— Та це ж вони говорять, — втрутилася Зіна, відчуваючи щось недобре в поясненні ісправника, — вроді як заміж треба мене видавати...

— Замуж? — не сходив з дива Микола Миколайович. — За кого — за муж?

— Та за Данила ж! Там такий роботящий парубок... — стрепенулась стара, зрадівши, що розмова підходить ніби до діла. Однак Микола Миколайович і далі не міг ніяк добрати ладу:

— Позволь, матушка! Допустим — замуж, но к чему ти приплела эти свои «ручники»?

Стара вибачливо усміхнулась, немовби це не пан, а дурне дитя бозна-що лепетало, і повчально промовила:

— Не плетуть їх у нас, паночку, а — тчуть. А потім сама дівка їх вишиває. Закон так велить.

— Це щоб старостам подавати... — вдруге пояснила Зіна, соромливо потупивши очі.

— Хоть убейте, ничего не понимаю! — знизав плечима Микола Миколайович. — «Сначала чтут, а потом вышивают!» Девка какая-то, старосты почему-то... И вдобавок утверждает еще, что этого закон требует!.. Вы понимаете, Никанор Петрович, что-нибудь в этой окрестности? — залупав очима на ісправника Микола Миколайович і похитав головою... — До чего ж бестолковый народ! Двух слов связать не может!..

— Нет-с, это не то! — авторитетно заперечив ісправник і підвівся з стільця. — Вы вот либеральничаете с ними, Николай Николаевич, а я всегда говорил и говорю, этому народу нельзя спуску давать!

Пройшовшись по веранді, щоб трохи прохолоннути від гніву, який на нього наганяла своєю присутністю баба-мужичка, ісправник метнув на неї обурений погляд і безапеляційно сказав:

— Я-то ведь знаю их! Ни одного порядочного человека во всей деревне не найдёш! Все мошенники, обманщики, лгуны!..

Баба потерпала від страху, бачачи, як розлютилося начальство. Адже всі його гнівні слова вона сприймала на свою адресу. Чи вона не розчула, чи не второпала останніх слів ісправника, але звела вгору, як на молитві, очі й перехрестилася.

— Матінко божа! Уже й чаклуни! Та я й не чула, щоб у нашому селі хто до чаклування вдавався. Ось хоч і забожусь на тому! То вже, паночку, ви надарма таку пеню на мене наводите...

— Слышите, слышите! — триумфуючи, мов піймав бабу на гарячому, звернувся до всіх ісправник, потрясаючи в повітрі руками. — Врёт и не краснеет! Слышите: я подвёл её под какую-то пеню за что-то! А ведь я её, мерзавку, первый-то раз в жизни вижу!.. Нет, только вот так их всех держать! — і він стиснув міцно кулака, блиснувши масивною обручкою на волосатім пальці.

— А що таке «чаклуни»? — тихо спитала мене збоку Мері і, почувши мою відповідь, аж застогнала, регочучи.

— Она говорит — «колдуны», — згинаючись від сміху, намагалась пояснити Мері ісправникові, але той, не розуміючи гаразд причини сміху й невдоволений, що в розмову лізуть молодші, сердито обірвав її:

— Да я же собственными ушами слышал только-что, как она сказала «щелкуны», а не «колдуны»!

Від цих «щелкунів-колдунів» гучно реготав тепер, заплющуючи очі, й сам Микола Миколайович. Його почала навіть потішати кумедна Зіньчина мати, і він був не від того, щоб його й далі смішили, та й хотілося подратувати Никанора Петровича: він ставився до нього трохи іронічно, вважаючи в глибині душі за обмеженого реакціонера й бурбона. Через те Микола Миколайович навмисне напустив у свій голос штучного меду і досить прихильно спитав стару:

— Так, значить, — замуж, матушка? Мнда... А кто же он, этот герой романа? Как его?..

— Ні, не за Романа, а за Данила, за Бондаренка. Там такий...

— Уверен, что такой ж негодяй, как и все! — перебив бабу ісправник, що ніяк не міг досі очуматись.

— Та він же, як і батько його покійничок — нехай царствує — бондар, і добрий бондар, а ви на нього чогось отак визвірились... — спробувала була захистити репутацію свого майбутнього зятя баба, але ісправникові при останньому бабиному слові урвався терпець і він, забувшись, гаркнув на бабу:

— Молчать!

Становище набирало небажаної гостроти, і Зіна вирішила сама перепросити перед ісправником за свою недотепу-матір.

— Звиніть їм, пожалуйте! Вони, як необразовані, темні, сказати, то ніякого обхожденія не іміють... — і до матері: — І чого ви, мамо, з своїм Данилом лізете, да же не розумієте!

— Но тебе-то этот Данило нравиться? — запитав Зіну Микола Миколайович, бажаючи повернути на смішне.

— Нужні вони мені з тим Данилом! — образливо закопилила губу Зіна. — На таких Данил у городі й не гляне ніхто!..

Я весь час мовчав. Мене не смішила розмова Зінчиної матері з Кузьмінім-Караваєвим та ісправником. То були два різні світи, що ніколи не могли порозумітися. Між ними була така страшна прірва, яку годі переступити. А коли хто й пробував переплигнути, як Зінка, той калічився набезвік. Та як же міг я опинитись на панському боці цієї прірви, коли мені годилося би стояти поруч цієї баби, що так нагадувала і своїм виглядом, і своєю мовою мою матір? Це ж вона, моя покійна мати, сказала колись мені, як свій заповіт: з панями не водись, з багатими не знайся... Як же я міг переступити через її останнє святе слово?..

Бачачи, як із Зінчиної матері роблять тут посміховисько, я почував сором за те, що сидів за одним столом з ісправником та Кузьмінім-Караваєвим, і водночас обурення. Дух бунтівничих Базарова й Волохова, при-



гашений в мені дворянськими очима. Мері, дух палкого Інсарова знову сповнювали мене, але вже не тільки як уподобані літературні образи, а як частина моєї душі. Вони перепліталися між собою і вливалися у якесь нове, ще не гаразд усвідомлене почуття, яке почало клекотіти в мені після недавньої вистави українського театру.

Я спалахнув і підвівся, коли ісправник крикнув на бабу «молчать!» Та цього ніхто не помітив, бо тоді увага всіх була звернута на нещасну Зіньчину матір, що стояла, як на позорищі, серед веранди. З неї сміялися, кепкували, на неї гримали, і ось уже й рідна донька відкинулась від неї і ладна була зо всіма ганити свою засмучену матір.

— Бодай же тобі, доню, добра не було, як ти так образувалася в тому городі! — сказала тихо стара на останні зухвалі Зіньчині слова, а мені аж мороз пройшов поза шкірою. «Образувалася»!.. Та це ж достоту слово моєї матері, що колись вона з докором сказала мені, як перший раз я приїхав додому з гімназії. І та-

кі ж сльози, як зараз у Зіньчиної матері, полились тоді в моєї матусі! Гіркі сльози образи й жалю...

Зневажена, скорботна й похила, пішла вона східцями геть, низько схиливши голову. І тоді враз щось стиснуло моє серце. Таж це пішла назад від Зіньки на село не тільки її мати, — то верталась до своєї далекої могилки на сільському кладовищі і моя матуся. Єдина, неповторна...

Я з грюкотом одсунув стільця й прожогом кинувся за нею.

— Куди ти? Чекай! — крикнув мені позаду Анемподист, скочивши з місця, та я і сам спинився на першій сходинці. Я оглянув їх усіх, починаючи від Мері, на якій затримались востаннє мої очі, і з невідомою мені силою, що виросла десь у моїх грудях і сама промовляла за мене, сказав:



— Я не можу бути там, де зневажають мій народ!

Ці слова прохопилися в мене скоромовкою, як за-здалегідь приготована фраза, і від хвилювання голос мій кумедно зірвався на слові «народ». Хоч у тому ста-ні я не годен був нічого бачити перед собою, але іро-нічну усмішку Мері я все ж таки помітив. І це розв'я-зало все. Не тямлячи себе, я, захлинаючись, майже крикнув, мов дав гучного ляпаса:

— Таж ви... ви всі тут не варті... Не варті й бруд-ного мужицького нігтя цієї баби!

Позад мене істерично зойкнула Калерія Олександрів-на, кричав, розмахуючи руками, ісправник: — Ось до чого доводить лібералізм!..—Та мене як одрубало від них.

Коли ми вдвох із Зіньчиною матір'ю переходили через двір, Афонька стояв коло Рекса, що вже настов-бурчив на нас гострі вуха. Афонька зацитькував пса, звільна глядячи його по спині. Коли ми наблизились, він подивився смутними очима на стару і тяжко зітхнув:

— Эх милая! Поди, не легко-то с барами догово-ряться!..

Я підбіг до Афоньки і міцно потиснув його зашка-рублу, здорову, як у ведмедя, долоню. Афонька за звич-кою підняв другу руку почухати під шапкою і невираз-но, чи то ніяковіючи, чи виправдуючись, промимрив:

— Чего уж там!.. Это, стало быть, — к примеру, как значить, если понять человека нужно...

Він подався в сутінках червненого вечора до стайні, а я з Зіньчиною матір'ю вийшов з двору Кузьмініх-Караваєвих...

.....

— От і вся вам казочка! — закінчив, журно усмі-хаючись гість. — Добрих фей у ній мало, та де їх було і взяти нам у ті часи, але про всяку чортівню, що води-лась у тодішньому житті, я розповів вам таки багато.

Семикласник Юрко, забувши про закордонний фільм, якого хотів сьогодні подивитись, і неприготовану алгебру, слухав старого, затаївши дихання. Не все в цій розповіді було йому цілком зрозуміле, про багато чого він почув сьогодні вперше, але враження було велике, і він, дарма, що оповідання скінчилось, ще не міг зійти думкою на щось інше.

— Ну, а як же далі, дядю Ваню? — спитав він за хвилину. — У восьмому класі ви знову сиділи на одній парті з тим Анемподистом?

— Ні, більше я не бачив ні Анемподиста, ні Мері, ні кого іншого з їхньої сім'ї. Чи Кузьмін-Караваєв дістав підвищення чином, чи з яких інших причин, бо саме почалася тоді перша імперіалістична війна, тільки наприкінці літа вся їхня сім'я виїхала з нашого міста. Ісправник Слатін лишався в нас і, видимо, щось казав про мене директорві гімназії, бо той почав пильно приглядатись до мене. Та я знову був першим учнем у класі і скінчив гімназію з золотою медаллю. Через три роки революція, що вибухнула в нашій країні, змела і того Слатіна. Гадаю, що й Кузьмініх-Караваєвих десь змило теж далеко з нашої землі.

Гість підвівся прощатись, але тут його затримав ще на хвилину Михайлик, який давно вже розв'язав арифметичну задачу і затаївся, нишком слухаючи й собі оповідання пенсіонера:

— А чого ж ви, дядю, того ісправника не вбили? Я б на вашому місці його з пістолета або й з автомата — рраз і нема!

Гість усміхнувся і погладив Михайлика по голові:

— Сплохував я, виходить, хлопче. Нічого не скажеш! Визнаю... Ну та ви, бачу, такі ростете, що не сплохуете, як буде треба! Авжеж ні?..

НЕ СВЯТІ ГОРШКИ ЛІПЛЯТЬ

Нарешті мама дозволили Павликові піти в двір до хлопців, і Павлик вистрибом вискочив з дому. Та у дворі він мимоволі затримався. Ціла купа дітвори згрудилась навколо Костя Піддубного, Павликового приятеля й однокласника, що жив у цьому ж дворі. Павлика зацікавило, чого то вони пнуться і зазирають один одному через плече.

Кость щось показував на простягнутій долоні й гордовито відповідав комусь:

— Питаєш! Звісно, справжній! Тільки не «конпас», а — компас.

Для більшої певності він додав:

— Морський компас.

Повернувши нікельоване кружальце в різні сторони, щоб усі могли переконатись, що стрілка однаково показує на двірникову квартиру, цебто на північ, Костя похвалився далі:

— І ще атлас подарував, там усі карти, які тільки є на світі. А Сашкові — накрутного глісера. Ну, чисто як справжній, тільки що маленький...

Павлик підійшов до гурту й собі, спрагло, з захаєною заздрістю розглядав «справжній морський компас». Ще вчора ввечері Кость сказав Павликові, що

до них приїхав погостювати дядя Михайло з Миколаєва. Той самий, що кораблі буде. Це, мабуть, його подарунками і хвалився Кость. Павлик протиснувся наперед і вже хотів просити Костя дати і йому подержати компаса, але Кость, побачивши Павлика, з яким мав незабаром їхати до піонерського табору, схопив його за руку й мерщій одвів убік.

— Це нам пригодиться в таборі, коли в похід кудись підемо, правда?.. Знаєш що — ходім зараз до нас: покажу атлас і попросимо дядю Михайла щось розказати. Він і на Чорному морі плавав і навіть у підводний човен лазив.

У Павлика було сьогодні багато інших справ, але побачити та послухати чоловіка, що сам буде кораблі й потім же на них плаває в морі, — це не кожному випадає. До того ж — компас, атлас, маленький глісер!.. і Павлик, не вагаючись, побіг слідом за Костем.

Смаглявий, кремезний дядя Михайло в незастебнутому білому кітелі сидів на дивані, посадивши собі на коліно п'ятилітнього Сашка. Сашко мацав на дядиному кітелі золоті гудзики з якірцями й допитувався, ким краще бути на кораблі — матросом чи капітаном. Павлик, затамувавши подих, зачудовано подивився на незнайомого, дивуючись із сміливості Сашка: отак за панібрата розмовляти з таким великим чоловіком, ще й гудзики йому крутити!.. Тим часом Костикові не терпілось похвалитися перед Павликом своїм дядею, і він, перебивши на правах старшого Сашка, одразу перейшов до діла:

— А скажіть, дядю, чи важко ото будувати кораблі?

— Чи важко будувати? — перепитав дядя Михайло, хитрувато примруживши очі. — Розуміється, важко, коли не вмієш, а от коли навчишся, тоді сама робота тобі в руки проситься.

Дядя Михайло сказав щось мудрувате, і ні Кость, ні

Павлик не збагнули гаразд, чого це і як то робота в ру-
ки проситься. А Сашко, який усе ще думав про своє,
спитав:

— А хто старший — боцман чи капітан?

Щоб витягти дядю на розмову й водночас не дати
малому Сашкові відвернути дядину увагу, Кость знову
спитав:

— А як же ви самі навчилися?

— Вчаться на це діло в спеціальних інститутах.
Тільки спочатку, треба добре вивчити математику —
алгебру, геометрію.

— А навіщо ж алгебра? Це ж кораблі будувати, а
не гроші там якісь лічити!.. — здивувався Кость.

— Як це навіщо? Саме для того, щоб збудувати ко-
рабель, і потрібна математика. Хто ж за тебе обчис-
лить, скільки чого треба, який буде той корабель зав-
вишки, завдовжки...

Кость спохмурнів. Він нишком уже мріяв, скінчив-
ши школу, поступити туди, де вчився дядя Михайло,
щоб і самому стати кораблебудівельником, а тут, вияв-
ляється, треба математику добре знати.

— Чого насупився? — посміхнувся дядя Михайло. —
Чи не сваришся, бува, з алгеброю?

— Я до неї нездібний. Ледве на трійку витягнув... —
сумно проказав Кость.

— Нездібний? — здивувався тепер уже дядя Михай-
ло, аж пересадив Сашка з коліна на диван. — Це дурне
верзеш. «Нездібний», хе! Я теж колись «нездібний» був,
та один добрий чоловік вибив мені ту дурницю з го-
лови.

— А хіба можна з нездібного стати здібним? — не-
певнено спитав Кость і спідлоба глянув на дядю.

— Можна з ледаря стати працюючим, із затурка-
ного — сміливим. От у чому річ! Послухайте, як зі
мною було, може, й вам пригодиться. Сідайте.

Дядя Михайло зручніше сів на диван і відкинув ру-

кою з чола довгого гарного чуба, Кость примостився поруч Сашка, який притих, задоволений, що його не виганяють з товариства старших, а Павлик тільки приступив до бильця дивана, не зважаючи сісти в присутності такого визначного дяді.

Дядя помовчав хвилину, втокмивши очі в стелю, а тоді почав:

...До школи імені Франка я попав серед навчального року. Саме наприкінці зими нам дали квартиру на Лук'янівці, от ми й переїхали сім'єю туди з Куренівки. Батько твій був тоді не набагато більший за Сашка, а я вже був школяр, до третьої групи, чи класу, як тепер кажуть, ходив. Неподалеку від нашої нової квартири була простора двоповерхова Франківська школа з великими, як двері, вікнами. Та, признатись, мені спочатку було мало втіхи, що мене перевели до такої гучної школи, яку тоді вважали за зразкову. Ще в куренівській школі записали мене до нездібних. Бувало, на уроці вчитель каже іншим школярам: «Ви, діти, допомагайте Михайлові, бо він малоздібний, сам не впорається з домашнім завданням». Або завідувач, чи по-теперішньому директор, школи наприкінці року каже батькові: «Ваш син нездібний; звісно, важко йому дається наука, але все ж за літо треба його підігнати якось». Отак і пішла про мене слава—«нездібний», «відсталий», одне слово, Михайло Піддубний—ні до чого, тільки школу ганьбить. Навіть у класі виділили мене в окрему ганебну групу відсталих, з якої інші учні кепкували: «Група одірви та викинь».

Привів мене батько до Франківської школи, а я собі думаю: «Якщо я в куренівській задніх пас, то до цієї зразкової мені, нездібному, краще б і не рипатись.»

І так ото я вклав собі в голову свою нездібність, що сиджу на уроці, кліпаю очима, а з думки мені не сходить: «Не тратьте, куме, сили, спускайтесь на дно...»

Правда, в цій школі мене поки що ніхто не прозивав

нездібним, учителі приглядались до мене як до новака, учні були такі ж прості, як і я, — здебільшого діти лужанівських робітників. Між ними я швидко оббувся, а от учитель один і цікавив мене дуже, і в той же час я боявся його. Був це викладач рідної мови Степан Васильович Панасенко. Чого я боявся його? Зовні він був наче й зовсім не страшний — чорнявий, смаглявий, видати, лагідний літній чоловік. Ніколи він не нагримає, не підвищить голосу на будь-кого. Телепні, подібні до мене, були, виявляється, і в цій школі, але й вони пнулися з усіх сил, щоб з рідної мови мати, якщо не «відмінно», то принаймні «добре». (Тоді не було теперішніх двійок, трійок, п'ятірок, — нам записували в щоденник: «незадовільно», «задовільно», «добре», «відмінно»). Але так уже повелось, що дістати з рідної мови, якої вчив нас Степан Васильович, навіть «задовільно», тобто теперішню трійку, вважалось між франківськими учнями за ганьбу. Це ж був найулюбленіший учитель! Та він мене цікавив не тільки тому. В школі всі знали й пишались тим, що цей учитель Панасенко був водночас і відомий український письменник — Степан Васильченко. Хоч Степан Васильович і не любив, коли хто з учнів згадував його твори, мовляв: «Прочитав оце, Степане Васильовичу, ваше оповідання «Мужицька арифметика»; ой, цікаво!» Він одразу переводив мову на інше, та всі учні знали його оповідання. Прочитав і я ту «Мужицьку арифметику», «Романа» й «Свекра» і ще більше став його боятись. Думаю собі: «Мені важко книжку прочитати, а Степан Васильович сам пише книжки. Яка-то здібна голова має бути, щоб книжки складати!» Сиджу на парті й потерпаю: ану ж питає щось цей найрозумніший від усіх людей учитель мене, нездібного та відсталого!

Але він мене чогось не питає, тільки приглядався; зате з арифметики і географії я вже схопив «незадовільно». Ніяк не міг збагнути тих дробів і меридіани з

паралелями плутав. З рідної мови ми дійшли вже до наростків, або суфіксів, як тепер кажуть, а я і з приростками, тобто префіксами, ніяк собі ради не дам. Одне слово — нездібний.

Був, пам'ятаю, кінець березня. Надворі сонце, десь з-за Дніпра повіває свіжий, вогкий вітерець. У шкільному дворі весело біжать струмочки від останніх латок талого брудного снігу. Учбовий день скінчився. Гучно лунає в порожньому коридорі дзвінок, сповіщаючи, що навчання сьогодні кінчилось, а з ним кінчилися і мої муки. Оце мій час! Вискочу зараз із школи і — пропаде моя нездібність. На вулиці я такий же, як і всі діти. А вже як почнемо гратись у цурки, а ще більше в м'яча — хай ще позмагаються зі мною інші!

Галасливою юрбою вискочили ми з класу, і враз порожній і німий досі коридор ожив, заповнився школярами, вигуками й сміхом. Після парти, книжок і зошитів так хочеться пострибати, поборюкатись!

Степан Васильович жив тоді при школі: отак, просто з коридора, двері до його кімнати. Він завжди виходив наприкінці навчання глянути, як учні йдуть із школи. Вийшов він і цього разу. І тільки-но діти побачили його низеньку постать коло стіни, як галас став ущухати, учні спинились і оточили улюбленого вчителя.

— Степане Васильовичу! Вже й у лісі снігу нема, ось-ось зацвітуть проліски та сон.

Усі знають, що Степан Васильович любить ці перші скромні весняні квіти.

— Може, в неділю, Степане Васильовичу, поїдемо в Пушу-Водицю збирати квіти?

— Ні, цієї неділі ще рано, але трохи згодом неодмінно поїдемо, — відповів Степан Васильович, і учні аж заплескали з радості в долоні. Вони так люблять ці подорожі з Степаном Васильовичем у ліс, у поле, збирати квіти, ягоди, гриби. А наступного літа вони га-

дають вирушити з ним пароплавом аж до Канева — на могилу Тараса Шевченка.

Я спинився також. Мене заavidки беруть слухати, як ото інші школярі так по-простецькому балакають з Степаном Васильовичем. Захотілось і мені звернутись до нього, сказати йому щось привітне, але не насмілююсь і від того серджуся сам на себе. В дальньому кінці коридора якийсь запізнілий хлопчисько завів, пританцьовуючи, веснянки:

А вже весна, а вже красна,
Із стріх вода капле...

І всім учням уже кортить підхопити дружнім співом:

Молодому козакові
Мандрівочка пахне..

Я визирав за спинами інших. Раптом лагідні, темні очі Степана Васильовича уважно спинились на моєму обличчі.

— А ти, Михайле, чого посмутнів? — підступив він до мене ближче.

— Та він, Степане Васильовичу, і досі не второпа, що таке приросток, а сьогодні ми вчили наростки, так він і зовсім спантеличився, — відповів за мене якийсь сміхотливий учень з гурту, а я від того зашарівся весь і очі в підлогу втупив.

— Так-таки й справді не знаєш, що таке приросток? — нахилився до мене Степан Васильович. Мовчу, мов заціпило мені. Наче то не граматику я не вивчив, а невідь-що накоїв.

— Я ж бо тебе питаю, скажи мені, — тихенько верушить мене за плече Степан Васильович.

Я тільки й спромігся промимрити собі під ніс:

— Умгу...

— Ну, хлопці, хто — додому, а ми з Михайлом по-

говоримо, розберемося в тих капосних приростках! — Степан Васильович потягнув мене вбік і помалу повів до своєї кімнати. Тепер уже мої товариші заздрили мені, дивлячись, як я тупцюю в своїх блаженських чобітках з рудими халявками до завітної кімнати. Воно, звісно, мало радості не розуміти граматики, але хто б не хотів побувати в просто прибраній кімнаті Степана Васильовича, побути з ним ще кілька хвилин.

Не причиняючи дверей, Степан Васильович зайшов до своєї кімнати й посадив мене проти себе.

— А скажи мені, Михайле, яке це дерево не схиляється перед бурею?

Я насторожився: чого це він про таке питає, приростки це ж — граMATика, а не природознавство? Коли б це інший учитель спитав, я б одразу почав думати, які це підступи криються в цьому чудернацькому запитанні, але тут я тільки роззявив рота, зморщив чоло і не одразу, вагаючись, відповів:

— Яблуня?

— Чому ж яблуня? Ні, подумай краще.

Я мусив трохи подумати і нараз радісно усміхнувся:

— Дуб!

— Еге ж, дуб, — ствердив Степан Васильович, — Ну, а тепер скажи своє прізвище.

— Піддубний, — відповів я, ніяково всміхаючись і починаючи здогадуватись, куди то хилить Степан Васильович.

— Добре. Під-дуб-н-ий. Чи є в твоєму прізвищі слово «дуб»?

— Є.

— А що до нього приросло спереду?

На цей раз я упевнено відповів:

— Приросло «під».

— Отже, де буде в твоєму прізвищі приросток?

— Приросток буде «під», — уже рішучіше відповів я, трохи ще соромлячись своєї некмітливості й разом з тим



радіючи, що збагнув нарешті граматичну премудрість.

— Ну ось, а ти журився! — лагідно усміхнувся Степан Васильович. Він загадав мені знайти корінь та приросток ще в кількох словах і, коли побачив, що я знаходжу їх уже так спритно, як ручку чи олівця в своєму пеналі, знову повернувся до мого прізвища.

— А де ж буде в твоєму прізвищі закінчення? Назви його.

Про закінчення я визудив на пам'ять з граматики так, що не зупиняючись, одразу бухнув:

— Йй, а, е.

— Стривай, стривай! Хіба ж тебе кличуть: Піддубнийае? Ти ж, либонь, — Піддубний?

Я одразу збагнув, що ляпнув дурницю, і миттю виправився:

— Закінчення в мене «ий».

— Добре! А що ото за Н, що стоїть у твоєму прізвищі між коренем «дуб» і закінченням «ий»?

— Наросток? — нерішуче відповів я, сам не вірячи, що докопався до істини.

— Це буде наросток. Бачиш, сам знайшов його, значить, не святі горшки ліплять, га, Михайле? — сказав мені на прощання Степан Васильович і весело засміявся, аж блиснули в нього під чорними вусами два ряди рівних гарних зубів.

З того дня стало в мене з граматиною діло на мазі: послухаю уважно на уроці, а вдома сам, без нікого, дійду, що воно й до чого. А от з арифметикою в мене, як було «незадовільно», так і далі лишилось. Інші вже складати й віднімати дробі навчились, а я ще й досі не збагну, що то воно таке дріб. Дивлюсь на дробні цифри, а вони мені як китайські літери — тільки миготять в очах, а нічого в них не второпаю. «Це, мабуть, я тільки до арифметики нездібний», — думаю собі і гірко мені, що та арифметика з дробами поперек дороги мені стоїть.

Учитель арифметики був з молодих, заклопотаних, усе поспішав кудись. Кінчить урок — і тільки ми його й бачили. Поставив мені вдруге «незадовільно» і мелькнув з класу. Виходжу я того дня останнім із школи, а тут Степан Васильович із шкільного садка йде з прутиком у руці.

— Чого це ти, Михайле, знову сумний?

— Та до арифметики я нездібний...

— Що таке? Ану розкажи.

Присів він зо мною на шкільному ганку, і я йому

розповів, як мені дробини в голові не вміщуються. Вислухав він мене, і знову його обличчя заясніло в усмішці:

— І скажеш же таке — «нездібний»!.. Ну, давай удвох розберемось, що то за штука дріб. Бачиш у мене прут у руці? Скільки я маю прутів?

— Одного.

— Так, одного. А тепер я переломив його надвое — скільки половинок?

— Дві.

— А тепер кожну половинку ламаю надвое, — скільки то буде від цілого прута кожний цей цурпалок?

— Четверта частина прута.

— О! Бачиш? А ти: «Нездібний, нездібний!» Казав же тобі, що не святі горшки ліплять, — і знову сміється.

Почав і я мимоволі сміятись. З самого себе смішно: таке воно просте, ті дробини, нічого мудрого в них нема, то я сам заворожив себе. Отут на шкільному ганку навчився я на тих паличках складати й віднімати дробини, а головне, відтоді назавжди викинув з голови думки про нездібність. Нема нічого такого, що його не можна було б зрозуміти й вивчити. То тільки здуру ману на себе напускають, мовляв, нездібний та незугарний. Треба лиш захотіти та напружитись, коли тобі важко. І все!

Школу кінчив я на «відмінно» і до інституту легко склав вступні іспити. Був я вже студентом. І ось у серпні 1932 року приїхав з практики до батьків на кілька днів до Києва перед початком навчання. І дізнався я, що тиждень тому поховали на Байковому цвинтарі нашого любого вчителя, Степана Васильовича Панасенка, видатного українського письменника Степана Васильченка. Тяжко мені стало, немов я рідного батька втратив, а може, й більше щось. Пішов я на Байків цвинтар, поклав на свіжу могилу букет айстр і пригадав, як

він любив проліски та сон. Жаль мене охопив, що нема наприкінці літа цих перших квітів весни, а то я ними всю могилу б всипав. Стою я над маленьким горбочком сирої землі, і не віриться мені, що вже нема на світі того прекрасного вчителя. І все мені здається, що десь він ще є, десь каже якомусь «нездібному», як мені колись:

— І скажеш же таке! Та не святі ж горшки ліплять! Дядя Михайло замовк, замислившись, мовчали і його слухачі.

Кость дав собі слово з нового навчального року неодмінно надолужити алгебру, а Павликові було шкода, що помер цей веселий учитель, а то б Павлик спитав його, як треба краще взятись за англійську мову, що так важко дається йому. І навіть малий Сашко подумав, чи не слід йому вже почати вчитись арифметики, щоб скоріше стати капітаном або боцманом.

КАМІНЬ ДОВБУША

— **А** чом би нам тут не спинитись? — звернувся Петрик Гончаренко до семикласника Костя Кравчука, що був у них за начальника походу. — Ось і річечка чи гірський струмок тече, отже вода близько, і по хмиз недалеко йти, а он якийсь камінь здоровенний, — додав він, скося поглядаючи на Федора Карповича, що йшов край дороги, на ходу перегортаючи сторінки путівника. Щоправда, вчитель історії Федір Карпович не втручався під час екскурсії в такі дрібні справи — цим розпоряджався Кость Кравчук, та Петрик знав, що до порад Федора Карповича всі учасники походу прислухаються, і, якби Федорові Карповичу захотілося тут перепочити, всі, розуміється, пристали б на це. Петрик, як і кожний учень-екскурсант, мав свої обов'язки під час походу — він кашовар, але йому ще не довелось готувати страву в поході, адже досі вони їхали поїздом, де харчувались готовими консервами та салом, і тільки годину тому, вийшовши на залізничній станції з вагона, вони вперше рушили пішки в гори. Правду кажучи, воно-таки ще ранувато обідати, таж нещодавно всі добре поснідали в поїзді, але що ж робити, коли Петрикові кортить швидше взятись за свої обов'язки й нагодувати товаришів супом з макаронами й перловою кашею!

Петрика підтримав Льоня Павловський. Він був у поході за кореспондента й фотографа, тому в його рюкзаку, крім звичайного спорядження, було ще п'ять широких блокнотів, «Щоденник походу» й чимало конвертів з марками; до бічної кишені блузи причеплено ручку-самописку, а на грудях теліпався фотоапарат. Льоні теж не було досі нагоди по-справжньому розгорнути свою діяльність. Ну, що з того, що він уже сфотографував початок походу, коли учні-екскурсанти виходили з шкільного двору в Кам'янці-Подільському та вдруге, коли вони на вокзалі сідали у вагон. Це можна було б сфотографувати, й не вирушаючи нікуди з Кам'янця! В «Щоденнику походу» Льоня поки що зміг тільки записати ясну погоду за два дні та назви станцій, через які вони проїздили, але й то далеко не всі, бо і його, як усіх інших, здолав увечері міцний сон. І це б ще нічого, от кепсько тільки, що досі не було ще жодної пригоди, тож не було чого й дописувати до редакції рукописного шкільного журналу «Промінь», тим-то й усі блокноти лежали в рюкзаку ще нерозпочаті. Тепер, коли обабіч дороги здіймалися вкриті зеленим лісом гори, Льоня відчув нарешті, що настав час, коли він по-справжньому може проявити свою діяльність і як фотограф і як кореспондент. Це ж вони вже в Карпатах! Про Карпати вони стільки мріяли ще взимку, коли укладали з Федором Карповичем у шкільному історико-краєзнавчому гуртку план літньої мандрівки! Тут що не крок, то й чудові краєвиди, а історичних місць, куди не глянь, мабуть, повнісінько. До того ж і самого Льоню зацікавила велика кам'яна брила, завбільшки з маленьку повітку, яка лежала недалеко дороги і на яку вже звернув увагу Федора Карповича Петрик Гончаренко.

— А й справді, що то за камінь, Федоре Карповичу? — звернувся Льоня до вчителя. — Може, це якийсь історичний?

Федір Карпович ще раз порівняв очима ілюстрацію в путівнику з виглядом загадкової брили й сказав:

— Це-таки і є той Камінь Довбуша, що його ми мали сьогодні оглянути.

Льоня одразу ж націлився на камінь фотоапаратом, немов боявся, що камінь ось-ось заберуть кудись відділя, а Петрик аж підскочив з радості:

— Так, значить, можна вже обід варити?

— З обідом ще почекаємо, а от спинитись тут треба, — відповів Федір Карпович, розглядаючись, де б йому зручніше сісти.

— Сигналь на перепочинок! — наказав Кость горністові Васькові Бойчуку, і одразу ж гучна трель сурми злетіла між гори й луною віддалась далеко в бескидах. Коли всі п'ятнадцять учасників походу наблизнились, Кость скомандував:

— Рюкзаки з пліч! Спочити!

Неподалеку грайливо дзюрчав гірський потік, з гір, де смереки і ялини зводили свої шпильясті верхівки до синяви чистого, безхмарного неба, повівав свіжий, лагідний вітрець, але червнєве опівденне сонце досить-таки припікало, і учні охоче розташувались у затінку коло каменя. Очі всіх на яку хвилину замилювались чарівною красою зеленої верховини, та тут культмасовик Сашко Компанієць завів відому всім коломиїку, яку розучували колись до шкільного вечора на Перше травня:

Верховино, світку ти наш,
Гей, як у тебе так мило!
Як ігри вод, пливе тут час —
Свобідно, шумно, весело...

і всі враз підхопили:

Ой, немає краю-краю
На ту верховину,
Коби мені погуляти
Хоч одну годину...

Коли обірвалась остання жвава нота веселої коломийки і далеко між гори покотилась дзвінкою луною, Федір Карпович трохи урочисто, як то бувало на початку навчання в школі, промовив:

— Ми перебуваємо зараз у Карпатах, у тій гірській частині України, що зветься Гуцульщина. Гуцули, як вам відомо, — це плем'я українського народу, що до возз'єднання Західної України з Радянською 1939 року було довгі століття під шляхетською Польщею та Австро-Угорською монархією. Тяжко жилося тоді гуцулам, дуже визискували й гнітили їх пани-шляхтичі, та гуцули завжди прагнули до волі, і завзятіші з-поміж них у XVII та XVIII віках гуртувались у ватаги народних месників, або, як їх тут звали, — у ватаги опришків. Опришки — це...

— Як у нас козаки або гайдамаки, Федоре Карповичу? — не втерпів, щоб не запитати, а водночас і показати свою обізнаність, відомий у шкільному гуртку знавець історії, чорнявий Левко Шаботинський, що виконував у поході обов'язки санітара й етнографа.

— Так, це дуже подібно до гайдамаків. Тільки цих дала степова Україна, а опришків — західна, Карпати. А породив і тих, і тих — панський гніт, злидні і любов до свого народу й волі.

У опришків було багато розумних і хоробрих ватажків, та найбільше між ними вславився Олекса Довбуш. Народ склав про свого улюбленого героя багато пісень, легенд і казок, тим-то й на Гуцульщині стільки місць пов'язано з народними переказами про сміливого й справедливого Довбуша. Певно, й цей камінь таїть у собі якусь легенду про нього — недарма ж і зветься він Каменем Довбуша. Але стривайте...

До учнівського гурту збоку тихо підійшов у м'яких шкіряних постолах старий, але кремезний ще дід. На ньому була біла вишита сорочка, поверх якої, незважаючи на тепло, дід одягнув ще й хутряну безрукавку-

киптар, а на голові в нього був чорний повстяний капелюх-крисаня, пов'язаний широкою барвистою стрічкою, за яку застромлено пір'ячко. В одній руці дід тримав різблений ціпок-топірець, а Льоня Павловський аж рота роззявив і мерщій схопився за фотоапарат, щоб сфотографувати незвичайного діда.

— Скажіть нам, дідусю, — підійшов до старого ближче Федір Карпович, привітавшись: — Чому це звать — Камінь Довбуша?

— Чому звать? — перепитав дід, приставляючи до вуха руку з люлькою. — А так, так — Довбуша то є камінь... А чому то люди прозвали так — повім вам, абисте слухали...

— Просимо! Будь ласка, дідусю! Розкажіть! — загомоніли всі, а Левко Шаботинський з Льонею Павловським сквапно кинулись до своїх рюкзаків, щоб дістати блокноти й записувати дідове оповідання.

Петрик Гончаренко, забувши про обід, зацікавлено дивився, як дід, кречтячи, присів на приступку в камені, добув з кисета тютюну й поволі почав набивати люльку.

— Чудне яке вбрання і говорить якось дивно! — промовив стиха до Федора Карповича Петрик.

— Дід говорить гуцульською говіркою. Мова кожного народу поділяється на окремі говірки, чи діалекти, і тільки літературна мова єдина. Отак і українська мова поділяється... — почав був пошепки пояснити вчитель, та в цей час дід пихнув люлькою і почав:

— Давно було те все. Десь років двіста, а то й більше буде, коли Довбуш ходив тут... Як орел бував він по горах наших, а вже як злетить з гір у долину, то всі пани геть аж до Станіславова, а то й до Львова тремтять, мов ті листки на буках восени. Бо мав на них гнів великий у серці Олекса Довбуш і не дарував їм жод-

ної народної кривди. Де тільки поскаржаться люди на свого пана, там, глядіть, уже й Довбуш є! Наб'є того пана лихого Довбуш, а як лютий пан трапиться, то й на горло скарає, скаже легіням узяти панське добро та й вертає з опришками в гори...

— Легінь — це парубок, молодець, — стиха пояснив, користуючись паузою, вчитель.

— Багато там мав у печерах схоронок та комор своїх Довбуш, а найбільше уподобав він Чорногору, бо звідтам не могли його добути ні панські лайдаки пушкарі¹, ні королівські жовніри. На Чорногорі та в печерах, казали люди, багато панського добра після Довбуша лишилося, та ще більше того добра пороздавав Довбуш сам бідним людям. Бо справедливий був на те чоловік і сам з бідної хлопської хати вийшов.

Повертався одного разу Довбуш з опришками після наскоку на панський маєток у гори та й сів тут, як ви оце, перепочити. Тяжко було його легіникам горами йти, бо велику здобич несли вони з панського двору того разу з собою. Наказав Довбуш поскладати все панське добро, що в кого було, докупи, бо не любив він, щоби хто сам користав з добутого: частину він бідним людям пороздає, а решта най на весь гурт, на все товариство, буде. Наскладали опришки добра того велику купу, таку, як цей камінь, та й полягали збоку відпочивати. Аж ось іде дорогою старець-жебрак з торбою. Старий, обдертий, змарнілий ще й, видно, голоден...

Побачив старця Довбуш та й питає, бо він до кожного бідного жаль мав:

«А куди, чоловіче, простуєш?»

«Іду, — каже старець, — між люди хліба кусень просити, бо не маю ні ґрунту, ні хати, ані ніц!»

¹ Пушкарі — давня гірська поліція в Карпатах.

«Не мордуй, чоловіче милий, ніг своїх старечих. Ось маеш хлібину, а щоби ти далі клопоту не мав, що їсти — бери собі срібла-злата, скільки потребуеш на прожиток».

Обернувся Довбуш до легенів, і стали вони раду радити, як їм далі діяти. А старець був дуже скнарий і пожадливий чоловік. Бачить він, що Довбуш з оприш-ками не вважають на нього, та й ну тягти собі з купи — срібла, злата й самоцвітів усяких! Понапихав усі свої кишені, за пазуху набрав собі, скільки тільки влізло



туди, ще й торбу свою жебрацьку повнісіньку насипав... Зрадів він, що забагатів нараз з чужого добра, і хоче вже йти собі геть, але чує, що над міру ваги взяв, не дає йому тога коштовна вага не тільки кроку ступити, а й від землі підвестися. Та шкода захланному щось назад кинути — він би й усю купу собі загарбав, якби-то лиш моці йому стало! Борсався він, борсався отак на землі коло того добра, аж заки Довбуш не вгледів його біду.

«Помочи треба старому чоловікові на ноги звестися», — сказав він одному легіникові, та годі зарадити



чимось, як чоловік такий ненажерливий, що й у могилу забрав би з собою все добро, коби міг! Хоч і підвів його опришок молоденький, та старець, зіп'явшись, враз по коліна в землю вгруз. Що витягне йому опришок із землі ногу, то друга ще більше загрузне — так тисне старця його золото!

«А чи не дам я ради з тобою, чоловіче, як ти не годен тепер і з місця рушити?» — сказав Довбуш і підійшов до старця. Взяв він того захланного своїми дужими руками, над які не було ні в кого дужчих, та й підніс угору. А з старця як посиплеться срібло-злото, як задзеленчать талери й дукати!.. Спустив його Довбуш, полегшало трохи старому, та однак не може ще він випростатись, хилить ще його золото додолу. Трусував його Довбуш ще раз, та так, що мало й душу з старого скнари не витрусив, і каже:

«Ніколи не бери більше, як тобі треба! Не гаразд, коли золото руки й ноги чоловікові в'яже, розум ясний тьмянить, серце чисте каламутить».

Пустив Довбуш старця, обернувся до купи добра здобутого, глянув гнівно й закричав, аж у горах птахи й звірі сполохалися:

«Най буде прокляте панське золото, що й з бідного чоловіка захланного ненажеру може зробити!»

І як закляв він, так уся купа панського добра враз на цей камінь обернулася. Отож через те й прозвали його Камінь Довбуша.

Оповідали мені люди й інакше: ніби цей камінь приніс сюди Довбуш аж з самої Чорногори, бо він був дужчий над дужчими і силу велику мав... Усяко люди кажуть, а котра байка правдивіша — то самі міркуйте...

Дід замовк, замислено схилив голову, ніби пригадував ще щось, мовчали й учні-екскурсанти. Всім, звісно, подобалась більше перша легенда. Левко Шаботинський уважно дивився на потрісканий у багатьох місцях, покарбований написами сірий камінь — чи не лишився де обрис якоїсь панської речі на ньому? А Ляня Павловський підозріло поглядав на маленьку ямку коло каменя, вагаючись, чи не сфотографувати на всякий випадок і її. Може ж, то слід ноги лишився від старця, коли він загрузав у землю з своїм клятим золотом, або, може, й сам могутній Довбуш стояв тут?..

ЧИРЯ

Мене збудили, як я того й просив, ще затемна. Але поки я одягався, поки вмився холодною криничною водою, щоб остаточно одігнати сон, а далі навішував на себе весь мій мисливський риштунок, небо на сході почало світлішати, і високо над обрієм, провіщаючи недалекий день, запломеніла світова зоря.

Селянська сім'я, в якій я випадково спинився, зі-йшовши вчора пізно ввечері з пароплава, вже повставала. Літня жінка поралась коло розтопленої печі, засуваючи туди рогачем чавуни та горщики, старша дочка подоїла вже корову і квапилась тепер нагодувати худобу, сам хазяїн хати взував чоботи, збираючись до колгоспної стайні. Тільки два хлопчики не злазили з печі: старший ще міцно спав, а меншенький, хоч і прокинувся вже, але соромився при чужому дядькові злазити додолу і лиш цікаво спостерігав з своєї безпечної позиції на печі, як я застібав на поясі патронташа.

Я випив теплого, з-під корови молока, закинув на плече рушницю, подякував господарям і пішов.

Після хатньої задухи було приємно дихати свіжим, прохолодним повітрям серпневого передрання, і я бадьоро рушив уздовж Дніпрового берега до знайомої ме-

ні затоки, що крилася в далині за оситнягом і кущами верболозу. Мені не раз випадало раніш добре поживитись там на всяку дичину, і я знав, що в цю пору там повинні бути качки, а неподалеку затоки, між купинами драговини завжди вистрибують мало не з-під ніг довгодзьобі бекаси.

Щербатий місяць на посірілому небі вже блякнув у високості, а над самим обрієм за дальніми борами ясніла жовтогаряча смуга нового дня. Моя чітка, мов вирізана з чорного паперу, тінь, що безшумно рухалась за мною по зрошеному прибережному піску, теж потьмяніла, а коли я востаннє витягнув з піску ноги у високих мисливських чоботях і пішов по твердому, вона зникла зовсім. Треба було прискорити ходу, щоб потрапити на початок ранішнього льоту, бо ранок уже починався і сквапно змітав з неба останні недогарки ночі.

Було вже недалеко до моєї завітної затоки і, переходячи краєм драговини, я сполохнув двох бекасів, які з переляку одчайдушно заволали своє «кара-кац! кара-кац!» і шмигнули кривулястими лініями у височінь. Лишалося обійти невелике озерце, плесо якого поблискувало між осокою та лататтям. Щоб скоротити путь, я пішов мулким берегом, чавкаючи у твані своїми важкими чобітьми. Я був уже проти середини озера, коли мої очі запримітили якийсь ледве помітний рух між високими стеблами оситняга. Я притьмом зняв з плеча рушницю й присів, тихо спускаючи пальцем запобіжника на бойовий удар. Мої мисливські очі, що звикли самі фіксувати на полюванні кожну дрібницю, не помилились. Видимо, збентежена підозрілим чеканням чиркова качка воліла податись далі від небезпечного берега, і ось її чіткий на тлі плеса обрис уже впливав з-за оситнягу, а за нею замелькало в сутінках ще щось. «Чи не цілий табунець їх тут?» — подумав я, старанно вицілюючи качку.

Прогримів постріл, було вже по всьому. Непорушна

качка безсило занурила глибоко в воду голову, а коло неї беспорядно крутилися жовтенькі, пухнасті каченята, перелякані громом мого пострілу. Це був, очевидно, запізнілий виводок, що не вбився ще в колодочки й не вмів літати. Не інакше як через це й стара качка не злетіла з озерця, коли почула здаля мої кроки. Хіба ж могла вона, мати, лишити напризволяще своїх нерозумних, незрілих дітей!

Мені було прикро, що я, не роздивившись, забив її і посиротив недолітків-чирят. Але нема чого робити — мертвій качці вже не повернеш назад життя! І я, хлюпаючи чобітьми у мілкій воді, побрів підбирати свою здобич. Коли я став наближатись, каченята кинулись урозтіч, і тільки одне не знало чогось, куди йому кинуться, і метлялось біля мертвої матері.

Коли я витяг качку з води й почепив на тороки біля пояса, каченя метнулось убік тікати й собі. Воно двічі неглибоко пірнуло, як, мабуть, навчила його мати рятуватись від небезпеки, бо моя рука з резчепіреними пальцями простяглась і по нього. Коли чиря знову виринуло на поверхню, задираючи вгору маленького зеленавого дзьобика, воно нашттовхнулось на перешкоду. Перед ним було широке листя латаття, і чиря, не маючи часу обпливати, почало видряпуватись на його слизький, занурений у воду край. Я міг би тут же й зловити його, коли воно, по качиному перехняблюючись з боку на бік, перебігало через листя. Воно було таке ще легке, що латаття майже не вгиналося під ним. Коли воно добігло до краю і знову хотіло пірнути, я обережно, намагаючись не притиснути тендітні розпростерті крильця, взяв його. Проте маленька пташина, ця пухнаста кулька життя, що майже цілком уміщалася в моїй жмені, виявилась завзятою і не хотіла без бою віддаватись. Схоплене за тулуб чирятко силкувалось дряпатись своїми маленькими полотенчатими ніжками, дзьобало тупим холоднуватим дзьобиком мого вказівного пальця, не за-



вдаючи мені ані найменшого болю. Та це не могло йому зарадити.

Однак ці марні, наперед приречені на невдачу змагання вибороти собі волю мені подобались. Адже я, що забив його матір, я, що схопив його самого своєю загребущою рукою, мав видаватись цій крихітці чимось більшим і страшнішим навіть за казкового велетня! І все ж воно боролось зі мною!..

На мить я завагався, чи не пустити його в різак — шукати химерного щастя-долі на маленькому озерці, де на нього чекає стільки небезпек?.. А втім — що воно, мале, недосвідчене, дурне, робитиме тепер без матері? Як проживе до того часу, поки зможе знятись у повітря на своїх крилах?.. Таж воно напевно стане здобиччю, коли не шуліки, то стрекотливих сорок, які не від того, щоб поласувати слабшим! Ні, краще я його візьму й повезу додому. Уявляю, як буде тішитись мій п'ятилітній син, міська дитина, яка ще не бачила живої качки. Мій малий догляне це миле чирятко, і в нього воно виросте не гірше, як під доглядом старої качки.

Я вийшов на берег, нарвав м'якої травички й вистелив нею сітку ягдташа, куди й посадив чиря. Сиди, мовляв, і не журись — у твоєму житті ще не все пропало!

Я, звісно, спізнився на свою улюблену затоку, де мені завжди так щастило. Коли я прийшов туди, ранішній літ уже почався. Над затокою парувал легкий



туман, і в тому тумані раз у раз чувся над головою по-свист прудких качиних крил, і то тут, то там ледве чутно плюскалась під чирковими тулубами вода.

Нашвидкуруч я нарізав гілля і зробив край мулистого берега засідку, сполохавши табунець чирят, що мирно попасався в кутку затоки. Але то дурниці! Незабаром налетять нові качки, а тим часом я, стоячи на колінах, зручніше вмощувався в середині засідки, зняв з плеча ягдташ і обережно розстелив його сітку, щоб чи-

ряті було теж не мультко сидіти, і знову спустив на рушниці запобіжника.

Та мені сьогодні щось не повелося з полюванням. Чи то день такий нещасливий випав, чи мій непотрібний постріл на озері скаламутив раптом мою душу і мені не ставало тепер снаги стріляти так влучно, як то раніш бувало. Я схибив дуплетом по чирку, що сів на плесо просто засідки, збив уліт з невеличкого табунця крайню качку, але вона впала в різак, і я ніяк не міг там знайти підранка. Та ось недалеко берега, праворуч, сіла пара чирят-трав'янок. Я, не поспішаючи, добре вицілів ближчу до себе і вистрілив. Постріл був влучний, бо поцілена трав'янка, як і ота перша качка на озері, занурила у воду голову, але й друга, хоч і збентежена, все ж держалась на воді, а не злетіла в повітря. «Мабуть, підранена в крило», — подумав я, вискакуючи із засідки схопити птахів. Я навіть не прихопив з собою рушниці — так я був певний, що й другій качці не минути моїх торочків. Вона метушилась на одному місці, немов прип'ята якірцем, і тоді, коли я став наближатись, і лиш після того, як я схопив рукою мертву подругу, селезень, якого я розпізнав одразу з пір'я, почав одпливати, а далі, на подив мені, легко знявся вгору і полетів за Дніпро.

Я стояв з опушеною рукою, з якої звисала трав'янка-самиця, і дивився на маленьку цятку в небі, що швидко танула і ось зовсім щезла. Мені не жаль було, що я не вбив селезня. Навпаки, щось близьке до радості, що я не захопив рушниці й через те не стріляв більше в нього, пойняло мене, коли я знову почав пригадувати, як він, обстріляний, перед видимою смертю, не хотів покинути своєї, мертвої вже, подруги... І знову щось неприємне — чи то незрозумілий докір чи неусвідомлений жаль — осіло в моїй душі, коли я неохоче, без усякого піднесення, як то буває звичайно на полюванні, поніс до засідки свій новий трофей. Мені через того селезня

було шкода тепер забитої трав'янки, як ранком через осиротіле чиря жаль брав за першу забиту качку.

Чиря сиділо нерухомо на своєму місці, вистромивши в дірку голівку, й ні на що не реагувало. Його вже не лякала моя поява, не вразив вигляд другої забитої качки, і воно не борсалось в сітці, марно шукаючи виходу. Можна було б подумати, що чиря вже неживе, якби воно не так рівно трималося і не були відкриті чорні намистинки його очей. Але й ці намистинки дивились тепер не на мене, не на довколишній ранковий світ, у якому все вже прокинулось від сну й тішилось життям, а кудись у середину самого себе.

Дивно, але це все вплинуло й на мене. Я не журився тим, що літ, мабуть, кінчився і на мою затоку вже не залітали птахи, а коли за яких два кроки від засідки каменем упав коло берега необачний бекас, мені й на думку не спало стріляти в нього. Не помічаючи, яка страшна небезпека причаїлась поруч нього, бекас длубався у твані своїм довгастим тонким дзьобом, повертаючи в різні сторони свою вертку маленьку голівку. Я навмисне свиснув, і бекас стрепенувся. Він помітив нарешті мене і, пройнятий жахом, очманіло кинувся вбік наосліп. За мить він зник з очей, але якийсь час лунало ще в повітрі його перелякане «кара-кац!».

Лишатись далі на затоці вже не було чого, я знову надів на себе ягдаш з мовчазним чирям, закинув за плече рушницю й поволі подався луками. Тут на просторі, де звідусіль щось стрекотало, співало й шаруділо в траві, радіючи дневі й сонцю, я був єдиний представник найкращого витвору природи — людини. Але ж як усе живе в цій природі лякалось мене, людини, й тікало! Від мене кидались геть веселі коники, пурхали подалі прозорокрилі бабки, стрімголов стрибали з берега в воду жаби, заспаний заєць ще здалека, почувши мою ходу, метнувся шодуху на поля, і навіть крук на дальній копиці підозріло поглядав на мене, хоч мені не-

потрібні були ні його м'ясо, ні його пір'я. Все живе сахалося людини, тим-то й чиря закам'яніло поруч мене.

Кілька разів протягом дня я підносив його до води, щоб напилося, кришив хліб і круте куряче яйце і підсував до самого дзьобика, але чиря, як заріклося, і не приймало з моїх рук ні води, ні їжі.

Сам я вже двічі під'їв і відпочив добре, але мале чиря, таке ненажерливе коло матері, за цілий день і не доторкнулось ні до чого. Я дивувався, як воно ще може тримати так рівно голову й не марніє на очах.

Надвечір я повернувся на село, щоб вечірнім пароплавом повернутись до Києва. На березі, недалеко пристані, я вийняв чиря з сітки, щоб востаннє перед дорогою спробувати напоїти його. Я опустив руку з чирям у воду, але воно навіть не нахилилось до води, серед якої виросло.

— Е, то ви надарма його взяли — чиря в неволі не житиме! — промовив позад мене якийсь дідок, що шкутильгав берегом, спираючись на ціпок. — Воно й непоказна пташина — сіренька, невеличка, а, гляди, волі ні на що не проміня! — казав, віддаляючись, дідок, чи то до мене, чи до самого себе.

Не житиме в неволі? — запитав я сам себе. — Тоді для чого ж я тримаю його? Адже це тільки уздовжить його передсмертні муки! — І я розпустив пальці, що досі тримали пухнастий, малий тулуб...

Чиря спочатку не повірило своєму визволенню. Воно, як і перше, в моїй руці, не пило води й не рухалось. Але помалу течія почала односити його від берега. Метрів за чотири від мене, там, де на глибокій воді я вже не міг досягти його, чиря раптом ожило і заметушилося. Глянуло праворуч, ліворуч, торкнулось дзьобиком води і, переконавшись, що таки справді тепер воно вільне, заходилося пити. Воно спрагло пило прохолодну Дніпрову воду, раз у раз занурюючи й високо підіймаючи потім угору дзьобика. Хвилин з десять воно задо-

вольняло свою пекучу спрагу, потім стрепенуло крильцями і жваво попливло на середину Дніпра. Там, на бистрі, лишаючи позад себе довгі хвилі, завертав до берега пароплав. Але — що пароплав! Хай попереду будуть і хвилі, і бурі, і безліч небезпек — пусте! Аби лиш не тиша полону, не сон у неволі! Вперед, чиря!..

Я довго дивився йому вслід, радіючи за нього...

На поясі теліпалося в мене тільки дві забиті качки, але я повертався додому задоволений: хай хоч і маленькому життю, а повернув я сьогодні волю! А скільки пізнав я за цей день з життя природи! Тої природи, що оточує нас і яку ми так мало знаємо!..

СОВА І ОРЕЛ

За мотивами народної казки

Жила на світі сова. Горда була й злюща-презлюща. Птаства вона цуралась, з людьми не зналась, ночами потай скрізь шасталась, усіх полохала, біду накликала. Через те й не злюбили сову ні птахи, ні звірі, ні люди. Вилупились навесні в сови пущьверінки. В усіх птахів діти як діти: пухнасті, лапкасті, голосисті, з веселими оченятами-цяточками. Тільки в сови вони такі, що й глянути смішно. І банькаті, і дзьобаті, ще й з великими заїдами. Хто не летить повз совине гніздо в дуплі, всяке гидливо одвертається, аби тільки злу сову та її поганих совенят не бачити. А сова тільки глипає з дупла банькатими очима та ще більше сердиться й гордує.

У лісі поміж птаством тільки й мови, що про сову та її совенят.

— І породила ж сова дітей — собі на сором, птахам на сміх! — зацвірінькала, сміючись, синичка.

— Не дарма вона й світла денного боїться, нікому на очі вдень не показується, — підкинула слівце горлиця.

— Бачила я її оце вчора вночі, — сказала сорококоготуха, відома всім плетуха, — всі птахи й люди сплять, а сова між віттям ширяє, в кожне пташине гніздо заглядає, побачить чужих дітей — і регоче наві-

сна. Начебто, виходить, з чужих вона насміхається, а своїми банькатими пишається, вихваляється...

— А позавчора сова до мене на стару дзвіницю в селі залетіла вночі, — зацвірінькав горобчик. — Моїх горобенят з горобчихою вона не побачила, бо ми поховалися, а сама ж така похмура, така сердита була. Сіла на бантині та все плаче, все плаче чогось...

— Заплачеш з такими дітьми, коли ними всі гиду-ють! Як на мене, то я б таких дітей по чужих гніздах давно порозкидала, щоб не соромитись! — сказала зозуля.

— Поганому виду нема стиду! — буркнув з сосни працьовитий дятел і взявся довбати кору. Тут знову зацокотіла сорока:

— Де вже я не літала, де не бувала, а таких виродків, як у сови, ніде не бачила. На що вже в тебе, кумо, непоказні діти, — звернулась сорока до ворони, — та вже й до них не рівнялись совиним!

Отакої думки про малих совенят були всі птахи, та інакше думала про них сама сова. Йї вони були і наймиліші, й найвтішніші, й найдорожчі. Ну, звісно, — ма-ти! Дуже любила їх сова. Та тільки недобре, що своїх воно так вихваляла, а всіх інших пташенят гудила, гани-ла. Пильнувала вона своїх совенят, щоб їм добре було в гнізді, щоб, бува, хто чужий не покривдив їх, не завдав їм якоїсь шкоди чи капості. Тим-то й гніздо своє зроби-ла сова в дуплі високого дуба серед густого лісу, тим-то й удень, коли все навколо рухалося, співало й кло-поталося, сова сиділа вдома, куняла коло своєї малечі, до всякого шелесту прислухалася. Тільки коли заходив вечір, а далі ніч і всі пташки замовкали, сова вилітала з свого гнізда. Воно й боязко було їй своїх дітей самих кидати, та нічого не вдієш. Знала сова, що всі її не лю-блять, тож нема їй ні від кого помочі дождити, треба самій промишляти, дітей своїх та й саму себе якось прогодувати.

Одного разу вилетіла сова ввечері мишей та ховрашків добувати, пуцьверінків своїх живністю потішити, коли бачить — летить їй назустріч орел.

— Здоров був, пане орле! — чемненько та масненько привіталась до нього сова. — Чи далеко прямуєш?

— По здобич, лечу, сово, — каже їй орел.

— Чом же так пізно вирушив? Воно ж бо й ніч ось-ось буде...

— Та бачиш, небого, нещасливий день мені сьогодні випав. Хотів був ягня на пасовиську схопити, та пастухи з собаками набігли, мало мене самого не порішили. А то нагледів я під кущем зайчиська на узліссі; аж бачу — мисливець з рушниці в нього націляється. То отак, не снідавши й не обідавши, лечу оце бодай хоч яким пташком на вечерю підживитись.

— Ой, гляди ж, орле, не займи часом моїх діточок! Вони ж у мене такі гарні!.. Яких хочеш бери — чи ж мало їх там у лісі всяких! — тільки моїх, пане орле, не чіпай!

— Добре, сово, — хай буде на твоє. Не візьму я твоїх дітей, тільки скажи мені, які вони в тебе, щоб я знав, кого обминати.

— О, моїх дітей легко розпізнати, паночку, — вони найкращі від усіх! — зраділа сова, що орел її прохання згодився вволити, та все ніяк не нахвалиться своїми дітьми, які то вони в неї хороші та вродливі, слухняні та покірні.

— Гаразд, небого! Твоїх найкращих — я не займу, — сказав наостанку орел і полетів.

Довго чи недовго літала поночі сова, поживи на полях та в лісах шукаючи, а тільки коли повернулась додому й глянула в своє дупло, нема й сліду її совенят.

— Де ж вони? — сполохалась сова й кинулась шукати. Аж тут летить сорока-цокотуха та й розповіла сові, як підлетів орел до дупла, глянув у совине гніздо та й похапав її пуцьверінків.

Полетіла сова до орла, вилупила на нього свої банькати очі та й стала йому дорікати:

— Орле, орле! Чом же ти слова свого не додержав, нащо діток моїх похапав? Чи ж я тебе не прохала, чи ж я тебе не благала!

— Не такий я, сово, щоб орлице своє слово ламати! — гордо відповів орел. — Ти ж сама казала, що твої діти — найкращі. Я й обминав краших, а взяв щонайгірших. Тож не годиться тобі, небого, жаль на мене мати, на моє орлине слово нарікати!

Подалась сова від орла, цілу ніч у розпачі літала, плакала-ридала, добрим людям спати не давала, пташок та звірів у лісі полохала.

ПАРОВОЗ №273

До великого міста підступали червоні. Білогвардійці сквапно тікали на південь. На вокзалі розпачливі гудки тоскно рвали вечірне повітря. Паніка... На рейках стояли безкінечні поїзди, чекаючи паровозів і машиністів. Полохливо метушилися між вагонами постаті з клунками, чемоданами, кошиками, де-не-де виринали офіцерські шинелі, поспішали гладкі чоловіки в хутрах — на станції було напружено й лячно.

З міста приїздили нові й нові візники, військові вози, автомобілі; з них вилазили огрядні заклопотані жінки, офіцери, урядовці, крамарі і бігли мерщій на перон шукати своїх вагонів.

Але місць у вагонах не вистачало, ніхто не знав, коли рушить поїзд, біля вагонів лаялись, кляли когось, нарешті якось умошувалися і знов метушилися.

А тим часом на вокзалі, на пероні, по вагонах ширилися полохливі чутки. Казали, що червоні нестримно наступають, що їхні передні частини вже за десять верст від міста, що в самому місті сподіваються повстання, що залага зовсім непевна, що штаб, комендатура й генерал Неверов давно вже виїхали, що лишатись на вокзалі далі небезпечно. Все це ще більше наганяло паніку, жах і безладдя.

Офіцери бігали до начальника вокзалу, в депо, вимагали паровозів, погрожували револьверами, але це мало помагало. В депо було тільки шість непопсованих паровозів, на яких машиністи неохоче й мляво розводили пару, але й ті були призначені везти харч, гармати й снаряди. Офіцери, бажаючи, насамперед, вирядити свої родини в безпечні місця, бігли знову до коменданта, вимагали паровозів з найближчих станцій, але кожний новий паровоз чіпляли до військових ешелонів, і обурені пасажери, здіймаючи гармидер, бігли до першого ж поїзда, що рушав на південь, а дехто з одчаю кидав своє майно, стрибав на східці і отак виїздив.

* * *

Кочегар Каплуненко проминув останню хату робітничої колонії залізничників і вийшов на рейки. Далеко перед ним мигтіли вечірні вогні міста; над містом снувався синій туман, а праворуч у зарослому бур'яном тупику видовжилися сумною чорною процесією старі зіпсовані паровози. Їх було безліч. Наче чавунні мерці, вони стояли мовчазні й нерухомі. Каплуненкові здавалось, що вже ніколи ці паровози не зрушать з місця і їхній бадьорий посвист не розбудить зморений сон робітничої колонії. Від того йому стало сумно, і його сірі очі скорботно дивилися в імлу.

— А втім, хай розвалюється все! Не наше воно... — відкинув уїдливі думки Каплуненко й, махнувши рукою, пішов до депо. Сьогодні він виходив на свою чергу їхати з поїздом. Але, коли він пройшов уздовж станції до депо, його раптом вразила нагла метушня евакуації і навантажені поїзди.

— Вивозять!..

Денікінці вивозять награбоване добро, і він, робітник, мусить їм допомагати... Каплуненко винувато глянув на ешелони, знайомі вантажні пакгаузи і нерішуче

зупинився. Його збудив насмішкуватий голос слюсаря Пономаренка:

— А що, Петре, далеко везтимеш буржуїв?

Каплуненко сердито буркнув:

— Віз би ти сам їх! — і пішов до депо. Услід йому ще раз долетіли Пономаренкові слова:

— Вези, вези, та тільки, щоб аж у саме Чорне море!..

Коли Каплуненко ввійшов у велику, закурену будівлю депо, на нього війнуло знайомим запахом мастила, пороху й пари. Три паровози були вже наготові й сердито сопіли. За півгодини вони вирушать.

«Чи будуть вони тут коли-небудь ще?» — подумав Каплуненко.

— Припікає, брате, панам! — сказав, підійшовши, машиніст Мотузка. — Диви, як тікають. Кажуть, завтра наче й «товариші» вже прийдуть... Ех, нехота мені їхати оце!

Хтось прибіг з телеграфу:

— Товариші! Всі апарати знімають. Один тільки й лишили для зв'язку.

Робітники обурилися.

— Це що ж таке?.. Грабувати? А нам же з чим працювати?

Каплуненко спохмурнів. Приском опекло йому мозок.

— Невже я буду вивозити буржуям наше добро? Воно — наше, ми працювали коло нього десятки років!..

Але враз засвітилася ясно чітка думка:

— Не дати!.. Нізащо! І ці шість паровозів повинні лишитися тут.

Каплуненко зібрав до гурту робітників і розповів їм про свій задум.

— Мій паровоз пустити під три чорти — в поворотне коло. Захарастити паровозом вихід, а тоді стоятимуть й інші. Ану берись, хлопці!



Миттю кинулися робітники повертати перед депо коло і поставили його так, що паровоз, вийшовши з дверей депо, мусив зірватися з рейок просто в яму.

Каплуненко наполог на довге металеве рушило і пустив чорну могутню машину в рух. Паровоз гордовито засопів і повагом рушив.

Каплуненко на ходу зіскочив з паровоза й на мить зупинився. Йому кортіло глянути ще раз на цю слухняну, рідну машину, яка ось зараз покалічиться в колі, щоб своїми ранами врятувати решту п'ять паровозів від денікінських рук.

Робітники вже розбіглися врозтіч, коли паровоз, нічого не передчуваючи, викотив із дверей депо свої передні колеса і... Каплуненкові востаннє мигнуло в очах

біле число 273, потім паровоз з грюкотом зірвався в яму, а позаду, наче відломившись, випнувся вгору його тендер. Далі все застелила густа пара.

Вітер свистів Каплуненкові в ушах, бив у лице, кудись тікали будинки, станційні вогні, а він біг без пам'яті геть від депо.

Через півгодини комендант станції, сповіщаючи телефоном про аварію в депо, благав допомоги. П'ять паровозів, готових везти перелякану буржуазію, стояли, важко дихаючи, в депо, але їм годі було вийти. Перекинутий шостий паровоз загородив їм на кілька днів дорогу, і вони спантеличено дивилися вогнями засвічених ліхтарів на перекинутого товариша.

Вночі на станції виразно було чути далеку канонаду червоних гармат...

* * *

З того часу минуло кілька років. Багатьох колишніх товаришів не долічив голова завкому спілки залізничників Каплуненко на загальних зборах робітників, присвячених Жовтневим роковинам. Немає вже машиніста Мотузки: він загинув на панцирнику під Перекопом, немає Пономаренка, що його замучили бандити, коли він збирав хліб на селі для міста... І пекуча туга огортає Каплуненкове серце, коли він дивиться на знайомі стіни робітничого клубу, де немає і ніколи вже не буде сміливих борців, таких близьких, дорогих товаришів... Відкриваючи збори, Каплуненко перемагає хвилювання й каже зворушеним, тремтячим голосом:

— Насамперед, товариші, я пропоную вшанувати пам'ять тих, що загинули за наше діло... яких немає між нами...

Робітники тихо встають, і по залі розливаються урочисті акорди жалібного маршу...

— Їх безліч, що вмерли по різних кутках нашої республіки за крашу будучину, але наше діло тепер міцне. Ми перемогли на незліченних фронтах нашого озброєного ворога й почали будувати наше мирне, творче, трудове життя, — каже Каплуненко, і його слова, тверді, як криця, розлітаються по залі й відлунюють у серцях слухачів.

— Ударна бригада нашого депо взялася позачергово відремонтувати старий паровоз і подарувати його на Жовтневі роковини нашій республіці. Паровоз відремонтовано. Хай же мчить він тепер по радянській землі, до капіталістичних кордонів і покаже нашим потойбічним братам, як ми працюємо по-соціалістичному, по-більшовицькому!..

Гучні оплески зриваються з місць і вивпнюють усю залу, наче сюди влетіли тисячі голубів; робітники підводяться з місць. Від могутніх звуків «Інтернаціонала» дрижать у вікнах шибки і стає тісно в залі. Ось кілька душ підняло Каплуненка і з криками радості виносять його надвір; за ним виходить і увесь робітничий натовп.

У морозному вечірньому повітрі стиха лопотять червоні прапори й розсипаються слова якогось промовця. Звідусіль сунуть до трибуни, що коло рейок, нові групи робітників, їхні жінки, діти, збоку стоїть підшефна червоноармійська частина.

Раптом знову зринають у повітрі хвилі «Інтернаціонала» — це до трибуни під'їздить щойно відремонтований паровоз. Попереду бовваніє на ньому велика п'ятикутна зірка. Вичищений, пофарбований, могутній, він стиха підходить до станції; на тендері в нього сидять діти з дитячого будинку залізничників, а під ними кричать золотою смугою великі літери на червоному полотнищі:

Ми путь землі покажем нову,
Царем всесвіту буде труд!

Робітники вп'ялися очима в це дитя своєї наполегливої праці. Воно належить однаково всім. Кожний уклав туди свій піт, своє старання.

— Дивись лишень, який видався!

— Гладкий, нічого не скажеш!..

— А глянь-но: за буржуїв не краще як ми робили. Наш паровоз не поступиться перед буржуйськими.

— Та куди там буржуйським! Дай нам добре стати на ноги — не такого ще зробимо!..

Весело й радісно гуторять поміж себе робітники, а паровоз, порівнявшись із натовпом, зупиняється. З вікна його висовується секретар райпарткому й каже промову, а паровоз уже обступили робітники, жінки, малеча дряпається на східці. Старі й молоді любовно оглядають кожну гайку, кожний гвинтик, і в їхніх очах світиться любов і перемога, і наче самі хочуть вихопитися з уст слова: — Наш! Наш паровоз!..

Каплуненко гордовито дивився на струнку статуру могутнього локомотива. Ось проминули перед ним передні маленькі колеса, циліндр, далі велике колесо, тендер... І нараз очі Каплуненка спинилися на трьох цифрах: № 273. Щось промайнуло йому в пам'яті на мить і зникло. Він напружив думку, пильно подивився на цифри і враз пригадав. Паровоз 273! Це він! Він, той самий... Йому хотілося схопити в обійми великий корпус машини й притулити до своїх грудей старого металевого товариша. В нестямній радості він скочив на приступки й замахав до натовпу кепкою:

— Товариші! Та це ж той самий 273, що врятував нам дев'ятнадцятого року п'ять паровозів! Від генералів. Він самий і є!..

Нова хвиля оплесків зірвалась над паровозом, і в ній потонули Каплуненкові слова. Та він уже нічого не чув і не бачив. Він тільки знав, що стоїть на приступках його, паровоза 273, і цей паровоз йому рідний, як дитина, як давня, неповоротна молодість... Каплуненко

ніжно пестив долонею його металеві поручні, а з очей покотилася одна важка стареча сльоза.

Ось скінчився мітинг, і стрункими рядами проходить комсомол. Молоді голоси лунко співають:

Наш паровоз вперед лети,
В Комуні нам зупинка...

І пісня лине через станційні будинки, семафор, водочкачку до перших зірок вечірнього синього неба. Проходять жінки, робітники, червоноармійці. Десь поблискують зелені вогні стрілок, і над вокзалом горить червона зірка. Повагом, немов пишаючись своєю силою, відремонтований паровоз їде в депо, і довго ще в очах миготять його блискучі боки й долітає прощальний протяжний гудок.

Уже розійшовся натовп і здалека долинали лише приглушені звуки маршу, горів, сяяв вогнями новий, збудований торік велетенський будинок вокзалу, а Каплуненко все ще стояв на одному місці й мовчки дивився на депо, де зник у темному здоровенному отворі паровоз.

І здавалося йому, немов допіру він зустрів старого вірного друга і згадали вони вдвох минувшину. Згадали, як працювали колись і як боролись ті, що їх уже немає між ними... Все згадали. І від того було і сумно, і радісно...

Відкілясь востаннє долетіли до Каплуненка тонкі голоси піонерського загону:

Ми діти тих, хто вступав
До бою з ворогами,
Свій паровоз він покидав
І йшов на барикади...

І тоді ще раз Каплуненко стиха проказав до себе: «Паровоз 273!».. Проказав і усміхнувся. Насунув на брови кепку й рушив до залізничного клубу.

ГРИШКА-РОЗВІДНИК

Цілий день Гришка никав голодний по місту й не знаходив поживи. За давньою звичкою він майнув на базар, щоб піднести якійсь гладкій пані кошика та заробити собі на шматок булки й ковбаси. Але на базарі було порожньо.

Канонада цілих два дні не вгавала й на хвилину, і вночі було чути лункі постріли на околицях міста, а потім горожани шепотіли по завулках і закутках:

— Червоноармійці прийшли...

Пани сиділи по льохах, і хіба яка перекупка виходила на базар та зразу ж і повертала назад; боязко оглядалась і хрестилася серед порожніх глухих вулиць.

Гришка пробіг майданом, де раніш щодня клетотів базар, і тільки-но хотів повертати на якусь бічну вулицю, як за рундуком почув розмову двох крамарів:

— А які ж вони з себе?

— Страшні, Прокопе Герасимовичу, в бога, кажуть, не вірять...

— Ви чули — людей усіх перестріляють. Қазали, і крамниці спалять?

— О, то такі, що можуть! Двох офіцерів коло церкви вбили.

— І, кажете, вже ввійшли?

— На Петропавлівській сам бачив п'ятьох кінних...

Гришка більше не слухав їх. Він стрімголов полетів на Петропавлівську, де мали бути ті червоні, страшні, з рушницями люди. Але Гришка не боявся їх. Гришці що? Вони проти буржуїв. Це Гришка добре знає. А який з Гришки буржуй? Навіть батьків у нього немає. Був тато колись — мовчазний, натруджений. Забрали на війну німця воювати: не вернувся. Три місяці тому й мати померла. Прала довгими днями чужу білизну, зігнувся стан, намозолилися руки, а налетів тиф — скосив на дванадцятий день. Залишився відтоді Гришка сам.

З того часу ніхто вже не називав його Грицем, Грициком, а став він для одних — Гришка, для інших — пацан.

Цілий день він шукав, де б його попоїсти, а ввечері спав на кухні у старої квартирної хазяйки, де жив він з матір'ю. За це він щоранку виносив хазяйці помиї, носив воду і двічі на тиждень мив підлогу. Отак і пробирався.

Гришка пробіг останній провулок, вискочив на Петропавлівську й зупинився. Дорогою йшла піхота, везли на возах кулемети, а збоку від бруку стояла похідна кухня і кілька червоноармійців коло неї. Вони були одягнені в старі, задрипані, уболочені шинелі, і за єдину окрасу їм була червона стрічка на грудях і зірка на сивій шапці. Проте вони були веселі й бадьорі. Дехто крутив з махорки цигарку, інші жартували й сміялися. Гришці вони одразу сподобалися. Це тобі не офіцери, що не підступити до них! Гришка сміливо, як до своїх, підійшов до гурту й звернувся до кашовара:

— Товаришу, дай пошамати.

— А ти ж відкіля взявся?

Гришка не знав, що відповісти. Одначе, пахощі гарячого борщу з м'ясом приємно залоскотали йому в носі. Гришка тихо сказав:

— Я тутешній. Базару цілий день нема. А їсти хочеться.

Кашовар насипав йому в миску борщу й кинув великий шматок м'яса.

— Ну, бери, коли не їв. Тільки в нас так: хто не робить, той не їсть! Зрозумів?

Гришка мугикнув набитим ротом, коли це підійшов якийсь червоноармієць і, простягнувши Гришці хліба, ляснув його по плечі:

— А ти, малий, до буржуїв — як?

Гришка проковтнув ложку борщу й, косо подивившись, весело відповів:

— Буржуїв треба гнати!

Червоноармійці дружно зареготали, а Гришці, чи то від борщу, чи від гурту молодих, бадьорих людей, стало тепло й хороше. Доївши борщ, Гришка витер рукавом рота й звернувся до старшого:

— Я буду з вами. Можна?

Старший посміхнувся:

— А буржуїв будеш бити?

Гришка хитро посміхнувся й собі і рішуче відповів:

— Авжеж, товаришу, буду! Ось тільки візьміть!

* * *

Гришка прив'язався до людей піхотного полку. Йому здається, що він давно вже й сам червоноармієць, і ті дні, коли його мати прала чужу білизну, такі далекі-далекі, наче уві сні.

Гришку залишили в полку. Спочатку ротний хотів прогнати, але Гришка розплакався:

— Візьміть мене! Візьміть. В мене нікого нема.

Тоді Гришку послали до похідної кухні чистити картоплю й мити казанки. Щодня він тепер скріб ножем між брудними пальцями картоплю і доброхить приносив кашоварові води в казан.

Коли картопля парувала вже у великому казані, Гришка витирав об свою нужденну куцину руки й ховав за пояс ножа. Ніж, що дали йому чистити картоплю, Гри-

шка залишив собі. Це буде йому зброя: ану ж зустрі-
неться він десь із офіцером — чим тоді Гришка боро-
нитиметься?

Полк вирушив на південь. Гришка безжурно сидів
на передку похідної кухні, а назустріч йому йшла
переможна, щаслива весна. Зеленіють ниви, ніжно
квітнуть у садах яблуні, і Гришці радісно на душі.

Він справжній червоноармієць. На грудях у нього
теліпається якась замусолена червона поворозка, а на
кашкеті (подарував ротний) — зірка! От коли б тільки
ще рушницю дали! А більше Гришці нічого не треба.

* * *

Коло просторої хати, що посеред села, командир пол-
ку радився з батальйонними й ротними.

— На станції вони мають панцирний поїзд — це нам
відомо; потім, у них, мабуть, близько сотні чеченців... А
що, крім того? Скільки піхоти, гармат?..

— Отож-то й лихо, що ми не знаємо, — зітхнувши,
сказав командир першого батальйону, кремезний чоло-
вік з голеним обличчям.

— Денікінці, здається, гадають затриматися на стан-
ції, — знову сказав командир полку, — але ми за всяку
ціну мусимо до ранку зайняти її.

— А які відомості принесла розвідка? — запитав дру-
гий командир.

— Дуже малі. Те, що ми знали й досі. Денікінці ота-
борилися на станції й не підпускають туди нікого. А
нам, як собі хочете, раніш, ніж виступати, треба дізна-
тись, що там за сили.

Командири мовчки міркували. Кожен бачив, що це
конче треба, але як то зробити, — ніхто не міг добрати
способу.

Нараз із двору, де вже парувала кухня, вискочив з
газетою Гришка. Побачивши знайомого ротного, він,
чухаючи потилицю, підбіг до гурту.

— І що це воно за слово таке? Зроду не чув: «конкретно»? І газета червоноармійська, а так, наче побуржуйському написано...

Командир полку пильно глянув на Гришку, і раптом його лице проясніло й радісно усміхнулось.

— Ось хто міг би дізнатись? Далєбі, кращого розвідника не знайти! А йди-но, хлопче, сюди!

Гришка підійшов і став струнко.

— Так ось що: скидай шинелю, одягни якесь баракло і — гайда на станцію. Проминеш наші дозори, а там уже сам викручуйся. Тільки щоб усе роздивився, як на долоні, — чи є гармати, скільки піхоти, — розумієш?

— Розумію, товаришу командир полку!—весело гукнув Гришка, а в оченятах його блиснув щасливий вогник: ще б пак не зрозуміти!

Через п'ять хвилин Гришка, вбравшись у якесь лахміття, із скринькою ірисок простував по залізничній колії.

Вже проминув він ліщину, де були останні червоні пости, і вийшов на поле. Здалеку бовваніла кількома тополями й високою водокачкою станція.

Гришка рішуче звернув з колії і пішов полем. Він знав, що треба робити. На станції Гришка продаватиме іриски й непомітно огляне ворожі сили. Гришка глянув на свою скриньку. Смачні іриски вилискували проти сонця й непереможно вабили. Гришка не витримав і поклав одну в рот. Коли вона розтанула, Гришці закортіло з'їсти ще. Він простягнув уже руку, але спам'ятався: сором! Треба ж продавати їх.

Він прискорив кроки, коли раптом з-за кущів грубий голос:

— Стій! Ти хто?

Гришка побачив смагляве обличчя з синіми погонями, а потім з-за куща вилізло ще двоє.

— Ти хто?—сердито перепитав, підходячи до Гришки, перший.

Гострий холодок пронизав Гришчині груди й шпигнув поза спиною. Та Гришка не виказав себе:

— Я — стрілочників. Торгувати — на станцію...

Смаглявий нахилився до скриньки, взяв дві іриски й проковтнув. Гришка умисно сльозливо заверещав:

— Дядю, а гроші? Дядю, заплатіть!..

— Ану, котись! — Смаглявий торснув його ногою, і Гришка, хлипаючи, поволі подався геть. Коли пост лишився далеко позаду, Гришка щодуху побіг до станції.

* * *

Перша небезпека минула, і тепер надходить саме лихо. Ще здалека він побачив на колії зеленуватий панцирник, що злегка пихкав і чатував на ворога. Далі потягнулися довгі, безконечні валки вагонів, зіпсутих паровозів, станційні будівлі.

Гришка поминув водокачку і вийшов на перон. Тут було людно. Скрізь стояли, сиділи й лежали солдати, прогулювались офіцери, сновигали санітари, сестри-жалібниці, але між ними, окрім двох-трьох залізничників, не було жодного цивільного.

— Сочный, молочный ирис! — загукав несподівано Гришчин голосок, і це мимоволі привертало до нього загальну увагу. До нього підходили, купували, глузували з нього, а Гришка гасав по перону і його голосок лунав з різних кінців.

— Сочный, молочный...

Він уже продав зо два десятки і встиг помітити, що за станцією стоїть другий панцирник; з товарних вагонів виглядав новий полк солдатів.

— Сочный, молочный ирис! Ирис! — Він перелічив вагони, та треба було дізнатися ще про гармати. Гришка звернув з перону. А чому це той білявий з тоненькими вусиками офіцер так пильнує за Гришкою? Може, іриску купити хоче? — Ирис! Сочный... — Гришка обернувся назад. Офіцер дивиться на нього. Гришка прислухався



до свого голосу, йому стало боязко: він сам серед сотень денікінців. Гришці здалося, що за ним усі стежать і ось-ось... Та ні! Це так тільки здається. Гришка сердито вилаяв себе: «От іще, заець полохливий! Чого ж лякатися? А може, таки справді стежать?..» — Гришка обернувся й знову побачив пильні очі білявого офіцера. На цей раз офіцер ще здалека крикнув: «Стій!» — і прудкими кроками підійшов до Гришки.

— За мною! — він смикнув Гришку за рукав і повів до станції. Гришка намагався удавати безневинного «пацана»:

— Дядю, пустіть! Мені продавати треба... Йй-бо! Пустіть!

Офіцер мовчки вів його до коменданта.

* * *

Перед комендантськими дверима Гришка відчув, що справа його кепська. Він насупився й мовчки ввійшов до кімнати. Холодом війнуло на нього від чужої обстанови й грізного, гладкого офіцера, що сидів коло столу за паперами.

Білявий офіцер щось прошепотів йому на вухо; той суворо глянув з-під буйних брів на Гришку й басом гримнув:

— Ти відкіля? Чого ти тут швендяєш, га?

— Я цукерки продаю... тутешній... — тихо відповів Гришка.

Комендант стукнув кулаком по столі:

— Брешеш! Відкіля ти?

— Стрілочників... батько там у будці... Я... — шепотів Гришка.

Комендант гукнув на чеченця:

— Розв'яжи йому язика!

Тільки-но Гришка обернувся, щоб глянути на чеченця, як у очах йому мигнув нагай і боляче оперезав спину. Ноги підкосились, здригнули руки й випустили додолу скриньку. Іриски, мов камінці, розсипались по підлозі.

— Так хто тебе послав сюди? Ну?! — нахилився до нього з-за столу комендант.

Чеченець ще раз замахнувся, і Гришка поточився додолу. Та він не скаже. Нічого їм не скаже! Він буде терпіти до кінця. Хіба він може зрадити тих? Своїх?..

— Мовчиш?

Гришка хрипло сказав:

— Пустіть...

Нагай розрізав лахміття й прилип до самого тіла.

Дужче, дужче... Гришка вже нічого не пам'ятав. З губи йому капала на підборіддя кров, стікала за комір, і було там щось вогке й тепле...

* * *

Була густа темрява й тиша, коли Гришка розплющив очі. Він ворухнувся, але в ту ж мить застогнав. Тіло пекло з усіх боків, мов опечене. Перемагаючи біль, Гришка підвівся і почав мацати коло себе. Тут були нагромаджені якісь діжки, полумиски, горщики, лахміття.

«Де це я?» — запитав себе Гришка й силкувався пригадати. В тумані своєї пам'яті він побачив тільки суворе комендантове обличчя, посвист нагая і... далі було темно.

«Це чи не комора яка?» — напружував свої очі Гришка. Він помацки ступив кілька кроків. Ніби двері? Так, так — двері. Але їх замкнено. Гришка штовхнув їх, але даремно: двері не піддавались.

«Що ж його робити?» — Гришка ступив назад і раптом помітив шматочок зоряного неба. Віконце! Він скочив до нього, та воно було замале — чи ж пролізеш? От якби з луткою його вийняти, тоді напевно проліз би... Гришка почав пригадувати, і ось знову, наче живе, гримнуло: «Хто тебе послав?!» Ох, та Гришка ж був у розвідці. Там ждуть його і звісток від нього. Він у полоні. Але ж як вилізти? Треба ж якомога швидше доповісти про все, що він бачив! З одчаю Гришка схопив руками лутку віконечка, і — яке щастя! — спорохнявіле дерево легко подалось, і десь на землю брязнуло скло. Гришка завмер. Знову стихло, тільки від станції долітав легкий гомін. Гришка нишком одсунув лутку й наполіг на дошку. Вона заскрипіла, відсунулась. Ставши на діжку, Гришка виглянув у віконечко. Стрибати було низько. Тепер він з певністю відсунув ще дошку й ногами наперед виліз через дірку, де було

віконце. Так легко й приємно стукнулись його ноги об свіжу землю, і Гришка полегшено зітхнув, а потім прислухався. Знову було тихо, тільки на станції блимали вогники; в п'ятьмі виринали людські постаті. Гришка тихенько перейшов вуличку, попід парканом шмигнув через провулок і опинився в полі.

Коли зникли з очей станційні вогники й вітер похливно покотився по ріллі, Гришка, як вихор, помчав до своїх здати рапорта про розвідку.

* * *

На ранок сонце радісно залило станційні будинки; тягнулись угору стрункі тополі, а з-за водокачки, перебігаючи, наступала червоноармійська лава.

Гришка захоплено тулив до плеча одержану на решті вночі рушницю і, не зважаючи на посвист куль, стріляв.

Привітно посміхалося йому сонце, і широко розливався перед ним новий, ясний день.

ЗМІСТ

Золотий кораблик	3
Слово матері	14
Не святі горшки ліплять	54
Камінь Довбуша	66
Чиря	75
Сова і орел	84
Паровоз № 273	88
Гришка-розвідник	96

Обкладинка А. Тет'єри

ДЛЯ СЕРЕДНЬОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

Редактор К. І. Гловацька
Художній редактор М. М. Ессаулова
Технічний редактор В. І. Дмухар
Коректори Л. Ю. Кураколова, Т. О. Крижна

АНТОНЕНКО-ДАВИДОВИЧ Борис Дмитрович
ЗОЛОТОЙ КОРАБЛИК. РАССКАЗЫ
(На українському мові)

Здано на виробництво 8. VIII. 1960 р. Підписано до
друку 28. IX. 1960 р. Формат 84x108¹/₃₂. Фіз. друк.
арк. 3,375. Умовн. друк. арк. 5,54. Обл.-вид. арк. 4,57.

Тираж 23 000. Зам. № 1104. Ціна 2 крб. 40 коп.
З 1. січня 1961 р. — 24 коп.

БФ 19679.

Дитвидав УРСР. Київ, Кірова. 34.

Друко-хромолітографія «Атлас» Головопліграфвидаву
Міністерства культури УРСР. Львів, Зелена, 20.

Цена 2 руб. 40 коп.

31 сент. 1961 г. — 24 коп.

